A LUTHER-KÖNYVTÁR ÉS MÚZEUM FÜZETEI
SZERKESZTI D. KOVÁCS SÁNDOR
5.

CORDATUS KONRÁD
BUDAI PAP, LUTHER JÓ BARÁTJA

ÍRTA
PAYR SÁNDOR

A LUTHER-TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJ SOROZAT V. 5.

KIADJA A LUTHER-TÁRSASÁG
BUDAPEST, VIII., ÜLLŐI-ÚT 24
1928

A LUTHER-KÖNYVTÁR ÉS MÚZEUM FÜZETEI
SZERKESZTI D. KOVÁCS SÁNDOR
5.

CORDATUS KONRÁD
BUDAI PAP, LUTHER JÓ BARÁTJA

ÍRTA
PAYR SÁNDOR

A LUTHER-TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

ÚJ SOROZAT V. 5.

KIADJA A LUTHER-TÁRSASÁG
BUDAPEST, VIII., ÜLLŐI-ÚT 24
1928

Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja.

Pokoly József már 1892-ben felhívta a figyelmet Cordatus Konrádnak érdekes, de több tekintetben még vitás életrajzára és várta az erre vonatkozó további kutatásokat. Tagadta, hogy Cordatus Mária királyné udvari papja volt, sőt azt is kétségbe vonta, hogy Budán akár csak városi pap is lehetett volna.[1]) Fraknói Vilmos, Ortvay Tivadar, Zoványi Jenő ellenben továbbra is budai lelkésznek tekintette Cordatust.

A mohácsi vész négyszázados évfordulójával kapcsolatban ismét forgalomba került Cordatus neve, de behatóbban, sajnos, senki sem foglalkozott vele. Pedig egyháztörténetünknek ez az érdekes alakja nagyon is megérdemli, hogy életét s különösen magyarországi szereplését kiemeljük a homályból.[2]) A figyelmet több tekintetben is magára vonja. Huszita családból származott s már a reformáció előtt Budán volt jól fizetett hivatalos állása. Itt ismerkedvén meg Luther irataival, ő lett Budának az első ismert lutheránus lelkésze. Heves, támadó beszédei miatt számüzetést és hosszú, kemény fogságot is szenvedett Budán és Esztergomban. A reformáció tanait könyvek terjesztésével is igyekezett megismertetni. Szemtanuja levén ő is, miként Brodarics szerémi püspök, a veszni indult ország züllött állapotának, később külön könyvecskét írt a mohácsi vész okairól. Mint Mária királyné kedvelt papja és mint Luthernek bizalmas jó barátja, a szellemi érintkezést köztük ő indította meg. Számüzetése után is melegen érdeklődött a magyar reformáció sorsa iránt. Miként Luther, úgy Cordatus is a török ellen való háborúra ösztökélte a németeket. A volt budai pap lesz Wittenbergben

[1]) Pokoly J. Cordatus Konrádról. Prot. Egyh. Isk. Lap 1892. 858.

[2]) Budára vonatkozólag a török dúlás miatt kevés adatunk van. Dr. Ányos Lajos orsz. főlevéltárnok úr, mint e téren szaktekintély, közölte velem, hogy a budai oklevelekben nem találkozott Cordatus nevével.

Luthernek egyik legkedvesebb házibarátja és munkatársa s mint ilyen kezdi meg az asztali beszélgetések (Tischreden) feljegyzését, amiben mások is Cordatus példáját követik. Luther tiszta evangéliomi tanát heves szenvedélylyel védi Cruciger, Melanchthon és a filippisták ellen. Kiadott Postillájában is többször emlékezik magyarországi dolgairól s a budai gyűlekezetről. A hazánkba induló német segélyhad számára intelmeket ír s ehhez csatolva jelenik meg először Luthernek a pápa és a török ellen írt híres éneke.

Méltó lesz tehát vele foglalkoznunk. Életrajzához a pápai követeknek Budáról írt jelentései, a bányavárosoknak, Szalkai prímásnak és Luthernek levelei, Cordatus művei és Melanchthonnak Cordatus Posztillájához írt előszava lesznek a főforrásaink; valamint Götze, Plitt, Wrampelmeyer, Köstlin, Kolde, Bauhofer, Fraknói, Pokoly és Zoványi idevágó munkái.[1])

I. Származása és tanulóévei Bécsben, Ferrarában és Rómában.

Cordatust némelyek régebben magyar- vagy morvaországi huszita családból származtatták.[2] De Luther és Melanchthon helyesen mondja őt ismételten is osztráknak. (Austriacus, in Oesterreich). A wittenbergi anyakönyv bejegyzése szerint Weissenkirchen a szülőhelye. Alsóausztriában a Duna jobbpartján a Wachau szép völgyében Stein és Melk között épült ez a kis mezőváros. Régi megerősített temploma van, lakói ma is szőlőmíveléssel foglalkoznak. A huszitizmus majd pedig a reformáció is korán elterjedt az egész Wachauban. Cordatus szülei is huszita földmívesek voltak, akiktől 1476. született. Magasabb iskoláit Bécsben 1501 és 1508 között végezte. Melanchthon, aki személyes érintkezés útján is jól ismerte, Cordatus német posztillájához írt előszavában mondja róla: „Und ist dieser Conradus Cordatus in Oesterreich geboren und hat in seiner Jugend in der löblichen Universität zu Wien studiert, die Zeit, da der hochgelehrt und

[1]) Götze L. XIV. Jahresb. des Altmärk. Vereins für Gesch. 57—88. I. Salzwedel 1861. Plitt, Allgem. deutsche Biogr. IV. 475. Bindseil, Melanch. epist. quae in Corp. Ref. desiderantur. 1874. 360—364. Kolde, Analecta Lutherana, Gotha 1883. Wrampelmeyer, Tagebuch über M. Luther, geführt von C. Cordatus. Halle 1885. Loesche, Luther, Mel. Calvin in Östr.-Ungarn. Tübingen 1909. 68. 174.

[2]) Id. Révész Imre és Perthes Theol. Handlexikon. Gotha 1890.

berühmbt Mann Conradus Celtis ein Legent da gewesen ist, von welchem er sich in lateinischer sprach etwas gebessert hat.“ [1]) Bécsi tanárai közül tehát Celtis tudós humanista a legkiválóbb, akinek több magyar tanítványa is volt s aki mint a Dunai Tudós Társaság magyarországi fiókjának megalapítója, többször járt Budán. Valószínű, hogy tanítványának, Cordatusnak útját Magyarország felé már ő egyengette. Bécsi jeles humanista volt ebben az időben Celtis utóda, Cuspinianus is, akinek Luther a wormsi első kihallgatása után még azon a napon 1521 ápr. 17. írt levelet s aki 1528. Csepregen és Sopronban is járt királyi kiküldetésben. Ezt a Cuspinianust is Cordatus mesterei és barátai közé számíthatjuk.[2])

Bécset elhagyva Cordatus az osztrák tanulók szokása szerint 1508 körül Itáliában folytatta tanulmányait. Ferrarában Aquinói Tamás és Gerson János műveit tanulmányozta és Melanchthon fentebbi Előszava szerint itt már doktorrá is avatták.[3]) Aztán 1510 körül elment Rómába. Itt szerzett tapasztalatairól többször szól később a Lutherről írt naplójában is. Így mondja el, hogy ő maga is hallotta Rómában prédikálni azt az Egyed nevű ágostonrendű szerzetest, aki II. Gyula pápa ellen lázította a népet s arra hívta fel, hogy ostromolják meg az Angyalvárt. Viterbói Egyed volt ez, aki 1512 május 2. mondta ezt a prédikációt. Cordatus tehát 1512 tavaszán volt Rómában. És szemeivel látta Cordatus azt is, hogy Gyula pápa kibontatta azokat az ablakokat és ajtókat, amelyeken rajta volt elődének, VI. Sándornak címere. (Cordatus naplója. Wrampelmeyer i. m. 14.58. 414. Luthers Tischreden, Weimar 1913. II. k. 348. l.).

Cordatus ifjú korából több adatot nem ismerünk.

[1]) Bindseil i. m. 362. l. Wrampelmeyer, Tagebuch über M. Luther 13. l.

[2]) Fogel S. Celtis Konrád 30. 39—44. 49. 66. Masznyik E. Luther. M. művei. II. k. 439. Bunyitay, Ehtört. Eml. a hitújítás korából l. 374.

[3]) Ernach ist er in Italien gezogen und hat ein zeitlang die Doctores Theologie zu Ferraria gehört, ist auch in der selbigen Universitet Doctor worden. Nu hat er nit alleine Thomam und dergleichen verwirte Scribenten gelesen, sonder hat auch darneben Gersonem vleissig angesehen, der etlich grobe irrthumb von menschen satzungen gestraft hat etc. (Vorrede Melanchthons. Bindseil i. m. 362. l.).

II. *Cordatus Budán 1512 óta. A budai tanács német tanítókat választ már Cordatus előtt és az evang. Speratus Pált lelkészül hívja 1521. Cordatus budai jó sorsával dicsekszik.*

Fentebbi életírói szerint Cordatus már 1510-ben Budán volt. De ezt az időpontot legalább két évvel későbbre kell tennünk. Wrampelmeyer budai lelkésznek mondja.[1]) De lehetett az ekkor már 36 éves Cordatus tanár is Budán. A magyar fővárosnak a XVI. század elején egyeteme ugyan nem volt, de Thurzó Elek kincstartónak számadásai II. Lajos korából hét iskolát említenek. Ezekbe a németajkú polgárság sokszor hívott külföldi tanerőket. Buda tanítói közül ismeretesek: Rorbeck Pongrác 1480-ból, ki később Pozsonyban lett kanonok és plébános; Tobriacher Ulrik, akiről Vadianus Joakim bécsi humanista írja 1513-ban, hogy ez Budán „ludo literario praefectus nec protritae eruditionis vir", aki nem egyszer fogadta őket Budán „humaniter et eleganter". Később ez is pozsonyi kanonok lett.[2]) A reformáció korából ismeretes Grynaeus Simon és Vinsheim Vida budai tanárok neve is, akiket Stöckel Lénárd és Sculteti Szeverin említ. Karácsonyi János az utóbbit éppen nem ismeri el ilyennek, Grynaeus budai munkásságát pedig csak az 1516—19. évekre korlátolja. De ezt már Zoványi sem tartotta elfogadhatónak. Heyden Sebald nürnbergi tanár is, akinek Colloquia Puerilia művét Sylvester János fordította magyarra, 1519 körül Budán vagy Bruckban a Lajta mellett volt mint kántor Grynaeus segéde. Grynaeust, aki Melanchthonnak pforzheimi tanulótársa s azután Bécsben volt tanár, Ország János váci püspök a dominikánusok vádjára 1523. börtönbe vetette, ahonnan előkelő férfiak és nők szabadították ki, de menekülnie kellett hazánkból.[3])

Hogy a budai polgárság II. Lajos idejében már lutheránus lelkészeket hívott, az a Württembergből való Speratus Pálnak, egyik első énekírónknak, Luther bizalmas barátjának esetéből ismeretes. Ez a buzgó sváb theologus,

[1]) Im Jahre 1510 ist er bereits Pfarrer in Ofen. Wramp. i. m. 58.

[2]) Békefi R. A népokt. tört. Magy. 325. és 371.

[3]) Bunyitay Eht. Eml. I. 552. l. Dézsi L. Heyden S. Gyerm. Besz. 4. I. Révész I., Dévai M. 21. Zsilinszky, Vallásügyi tárgy. I. 15. Zoványi, Kisebb dolg. 26. l.

aki Bécsben szerezte meg a theol. doktorátust, Würzburgból és Salzburgból, amely helyeken mint nős pap már Luther szellemében prédikált, menekülni volt kénytelen. Budára akart menni, ahová 1521. rendes lelkésznek hívták. De indulása előtt, amint maga mondja „a bolond bécsi theológusok gonosz játékot kezdtek vele s e miatt Budára való vonulása meghiusult".[1]) Ez a játék pedig abból állott, hogy a bécsi theol. fakultás Speratust a Szent Istvánról nevezett ősi székesegyházban 1522 jan. 12. a cölibátus ellen mondott prédikációja miatt kiközösítette. És mint ilyen nyilvánosan megbélyegzett eretnek többé nem mehetett Budára, hanem Németországban keresett menedéket. A bécsi theológusok maguk értesítették Buda városát azonnal.

Útközben Iglauban, Morvaországban választották meg még 1522-ben városi lelkésznek. De Thurzó Szaniszló olmüci érsek kívánságára a Prágából visszatérő II. Lajos magyar és cseh király három hónapra ismét börtönbe vettette Olmücben. S a királynak magyar kísérői, Szalkai László egri püspök és Bán László magyar nemes ugyanekkor elvették Speratustól bécsi prédikációjának kéziratát egyéb könyvekkel és iratokkal együtt s magukkal Budára vitték. A magyarokkal való szomorú találkozásáról és Budáról Speratus később sem feledkezett el. A bécsi theológusok ellen kiadott vitairatában („Der Wiener Artikel wider Paulum Speratum samt seiner Antwort")[2]) a bécsiek 2-ik cikkelyét tárgyalva mondja: „Ha tehát Magyarországba és Morvába tudtatok követeket és levelet küldeni elárultatásom végett mindaddig, míg végre a Mészárszékre juttattatok,[3]) küldjetek most Budára is, ott megtaláljátok beszédemnek példányát, amit tőlem más könyveimmel együtt, mihelyt elfogattam, a királyi felség rendeletére elvettek, ahol is (beszédemben) szavaimat így fogjátok találni. A váci főtisztelendő Sepeho (Szalkai, ekkor már egri püspök),

[1]) „War gleich daran, sollt mich hinab rollen lassen, da fingen die tollen Theologen zu Wien ein Spiel mit mir an, *damit mein Zug gen Ofen hinterging.*" Wie man trotzen soll aufs Kreuz c. művében mondja ezt. Tschackert P. Paul Speratus 8., 11., 92. l. Cosack, P. Speratus Braunschweig, 1861. 16. Bunyitay, Eht. Eml. 77. l.

[2]) Luthernek az ingolstadti theol. fakultás ellen írt vitairatával egybefűzve adta ezt ki Wittenberg 1524.

[3]) Az olmüci börtön valószínűleg a mészárszék közelében volt.

azonfelül Bán László jól tudják, hol van az a beszéd".[1]) Speratus 1523-ban már Wittenbergben Luther házának volt vendége, akit a reformátor különösen mint jeles énekírót becsült nagyra. Az énekköltésben Speratus megelőzte Luthert. A bécsi bolond theológusokon mult az is, hogy Speratus az olmüci és nem a budai börtönben írta első szép énekét: „Eljött hozzánk az üdvösség". Mert Budán neki is az lett volna a sorsa, ami Cordatusé volt, a börtön.

Speratus példájából látjuk tehát, hogy Buda városa már 1521-ben evang. szellemű prédikátorokat keresett. Hogy Cordatus is mint tanár vagy pap Budán volt hivatalos állásban, az kétségtelen. Posztillájában ő maga mondja: „Kétszáz magyar forintom s enni és inni valóm, miként egy nagy úrnak s ehhez még vigasságteli házban volt az ellátásom Magyarországban Budán és nagyobb tiszteletben részesültem, minthogy azt elmondani illő volna."[2]) Ezek a szavak, azt hiszem, Pokoly Józsefet is meggyőzik és többé nem vonja kétségbe Cordatus budai papságát. Fentebbi szavai hosszabb budai tartózkodásra mutatnak. Rómából visszatérve Budán lehetett Cordatusnak az első állomása, mert más helyet nem említ. És valószínűleg bécsi humanisták ajánlották Budára, akik a magyarokkal is élénk összeköttetésben állottak. Budán elég sok tanári és papi állás volt ahhoz, hogy Cordatusnak is helye kerüljön.

Luther tanaival 1517 után itt Budán kellett megismerkednie, mert Németországban eddig még nem járt. Luther iratai s talán Grynaeus és Vinsheim nyerték meg őt a reformáció számára. Valószínűleg 1521-ben kellett Budáról távoznia, mikor Verbőczy Wormsba indult s oly hevesen izgatott a lutheránusok ellen. 1521-ben hívták a budaiak Speratus Pált Bécsből. Talán éppen az eltávozott Cordatus helyére. Wrampelmeyer szerint Cordatus már ekkor is fogságot szenvedett, de elbocsátották. És Melanchthon is 1540, erről az első fogságáról írhatja: börtönbe zárták, de mivel ártatlansága mindenki előtt ismeretes volt, szabadon bocsátották.[3])

[1]) Tschakkert i. m. 12. l. Sinay M. A magyar ref. tört. Debrecen 1911. 42. és 152. l.

[2]) „200 Ungarischen Gulden, essen, trinken, wie ein grosser Herr und dazu ein lustige Behausung hab ich in Hungern gehabt *zu Offen* und grössere Ehr, denn mir wohl anstände zu sagen." Deutsche Postille I. 304 és II. 352. Közli Wrampelmeyer i. m. 14. l.

[3]) Enders, Luthers Briefwechsel XIII. 189.

III. *Cordatus Körmöcbányán 1522. és ismét Budán 1523—1524. Heves beszéde az udvar jelenlétében a pápa és a bíborosok ellen. Mária királyné védi, de végre is kénytelen elbocsátani.*

Cordatust az 1522. év tavaszán Körmöcbányán találjuk. Bizonyos Frankfurter Bertalan „reversus ex Babylone", aki a pápával szemben a Wormsban kihallgatott Luthert dicséri, 1522. május 19. Selmecbányán kelt és György körmöcbányai jegyzőhöz írt levelében kéri ezt, hogy üdvözölje „a mi Konrádunkat", akihez levelet is írt volna, ha különben is nem várná a látogatását. Ez a Konrád csak Cordatus lehet, mert a körmöciek később is azt mondják, hogy Cordatus egykor (olim) az ő kedves papjok volt. (Bunyitay, Eht. Eml. I. 57. 228).

Az alsómagyarországi bányavárosok Mária királyné birtoka levén, a földesúri és kegyúri jogokat ezekben ő gyakorolta. Így tehát könnyen megtörténhetett, hogy Cordatus ismét Budára, ide a régi ismerős és kedves állomáshelyére Mária környezetébe tért vissza, midőn a királyné a pápai követek jelentései szerint is nagyon kedvezett Luther híveinek. Történetíróink (Fraknói, Zsilinszky, Zoványi, Ortvay) mind azt mondják, hogy Mária Cordatust 1523. ismét Budára hívta vissza és pedig udvari prédikátorának. Luther későbbi leveleiből is az látszik, hogy Mária pártfogója volt Cordatusnak. „Regina tua" írja néki ismételten is. És Máriának későbbi hívását visszahívásnak (revoceris) mondja Luther. Ezek a kifejezések közelebbi viszonyra mutatnak.

És abban a vitás kérdésben, hogy az a hevesvérű pap, aki 1524 tavaszán vagy nyarán (midőn a budai országgyűlés 1523. már törvényt hozott a lutheránusok ellen) az udvar jelenlétében mondott német beszéddel erősen támadta a pápát és biborosokat, vajjon Cordatus volt-e? Pokolyval és Hanuyval szemben, kik ezt tagadják, Fraknóinak és Zoványinak kell igazat adnunk. A heves, támadó beszéd ugyanis egészen rávall Cordatusnak más adatokból is ismert jellemére. És Cordatusnak a beszéd és ezt követő elbocsátás után még elég ideje volt arra, hogy június 19-ikére Wittenbergbe megérkezhessék. Cordatusnak e heves támadó beszédét és annak következményeit Burgio Antal pápai követ mondja el Schönberg Miklós capuai érsekhez aug. 17. írt levelében.[1])

[1]) Bunyitay, Eht. Eml. I. 142. A vitakérdést lásd: Pokoly i. h. 859. l. és Zoványi, A ref. Magy. 1565-ig. 39. l.

Burgio pápai követ panaszára, ki a prédikátor eltávolítását követelte, II. Lajos és a királyné kijelentette, hogy ők ugyan a beszédben semmit sem hallottak, ami az igaz hitnek sérelmére volna, de megigérték mégis, hogy vizsgálatot indítanak s ha kiderül, hogy a prédikátor eretnek tanokat vall, akkor megbüntetik. Szalkai László primást bízták meg a vizsgálattal, aki mint láttuk, Speratus Páltól is elvette Olmücben a bécsi predikációjának kéziratát. Mária királyné azonban (Burgio nuncius levele szerint) magánkörben kijelentette, hogy ő a papját, ha az országtanács számüzné is, el nem bocsátja. Szalkai főként a királynéra való tekintettel halogatta a vizsgálatot, de a pápai követ sürgette. S midőn a magyar urak a várakozást megunva, már azzal is fenyegetődztek, hogy ő felségeik jelenlétében is felkoncolják azt, aki a szent szék ellen szólani mer: ekkor a királyné is megijedt és elbocsátotta a papot. Nem tehetett másként, mert már a budai országgyűlés 1523. évi 54. törvénycikke is elrendelte, hogy a király a lutheránusokat és azok pártfogóit mint nyilvános eretnekeket és szűz Mária ellenségeit fejvétellel és jószágvesztéssel büntesse.

Nehéz volna itt Cordatus helyébe más ismeretlen papot állítani, akihez a királyné ily nehéz helyzetben ennyire ragaszkodott volna. Míg Cordatusról tudjuk, hogy őt Mária (Luther levele szerint) később is hívta vissza magához. Pokoly ellenvetései közül az is, melyet Burgio követ lengyelországi útjának az idejéből merít, a mi érveinkkel szemben nem eléggé erős, mert a pápai követ hónapok mulva könnyen tévedhetett az időpontra nézve.

IV. Cordatus Luther házában Wittenbergben 1524—25. Könyveket küld Magyarországba. A könyvhozó szolgát Budán megégetik.

Budáról számüzetve Cordatus az 1524. év nyarán, miként annyi más üldözött pályatársa, ő is a reformáció törzsfészkébe, Wittenberg felé sietett. Erősen vonzotta őt Luther szellemi nagysága is, akit szemtől-szembe eddig még nem látott. Legfeljebb a künnjárt budai diákok, Gleba Boldizsár és Uthmann János hoztak néki hírt róla. Útját Nürnberg felé vette s itt Pirkheimer Vilibald vitéz humanistával, a „Legyalult Eck" írójával is megismerkedett. Wittenbergbe megérkezve a már érettkorú férfiú június 19-én az egyetemre is beiratkozott. (Ez gyakori eset volt.) Szállásra pedig Luther vette magához. Ezzel kezdő-

dött köztük az a benső, szoros és meleg barátság, mely minden zavaró megszakítás nélkül egészen a sírig tartott. Cordatus ekkor már 48 éves, tehát Luthernél is hét évvel idősebb volt. Innen is érthető az a nagy figyelem és előzékeny, gyengéd szeretet, mellyel a reformátor ezt a messze Magyarországból érkezett barátját fogadta és felkarolta s neki nagy hevességét s egyéb gyengéit is megbocsátani tudta. Nemcsak a lakását, asztalát osztotta meg vele, hanem jellemző szép szokása szerint még az erszényét is rendelkezésére bocsátotta. Lutherről írott naplójában ezekről a napokról jegyezte fel Cordatus: „Hozzám, midőn Wittenbergben töltöttem napjaimat az evangéliom miatt, hányszor szólt így: Cordatus, ha nincs pénzed, nékem még van néhány ezüstkelyhem.“ [1]) Luther ugyanis sokszor segített magán, illetve a szegényeken ilyen módon, ha pénze nem volt.

Itt a mindennapi érintkezésben ismerte meg egymást a két férfiú a szíve belsejéig. Luther szellemi nagysága Cordatust teljesen lenyügözte és nem is volt nála lelkesebb hódoló híve és tanait nagyobb hűséggel hirdető tanítványa sehol sem. És ebben a szoros lelki szövetségben, megmaradtak mind halálig. Még a sírba is néhány hét mulva követte már a tanítvány a mestert. De Magyarországról nem feledkezett meg Cordatus Wittenbergben sem, hol a reformátor házában oly kedves otthont talált.

Könyvek küldésével, Luther irataival igyekezett magyarországi híveit az evangéliomi hitben továbbra is megtartani. A wittenbergi egyetemet látogatta ugyanekkor az öccse, Cordatus Márton is.[2]) Ennek János nevű szolgájával küldött Cordatus Magyarországba könyveket még 1524-ben, melyeket saját pénzén vásárolt. Ezt a könyvárusító szolgát azonban Budán a könyveivel együtt, melyekből máglyát raktak körülte, megégették. Maga Luther írta meg ezt a szomorú eseményt 1524 nov. 17-én jóbarátjának, Hausmann Miklós zwickaui lelkésznek. A Bécsben lefejezett s azután megégetett Tauber Gáspár kereskedőről, mint új vértanuról szólva említi: „Ugyanez történt Budán Magyarországban bizonyos György könyvárusítóval, akit könyveivel körülrakva égettek meg és hősi lélekkel szen-

[1]) Ad me, cum Witembergae agerem propter Verbum quoties dixit: Cordate, si vos pecuniam non habetis, ego aliquot adhuc habeo cyphos argenteos. Cordatus, Tagebuch. Wrampelmeyer i. m. 12. l. Tischreden. Weimar 1913. II. 290.

[2]) Zoványi, A ref. Magy. 1565-ig 39. l.

vedett az Úrért." [1]) És 1525 elején a bremaiakhoz intézett levelében ismét említi ezt Luther. Az evangéliom vértanuit Esch Jánost és Voes Henriket, mint a megégetett Zütphen Henrik elődeit, felsorolva írja: „Hieher gehört auch Caspar Tauber zu Wien verbrandt und Georg Buchfürer ynn Ungern." [2])

Luther mind a két levelében Györgynek mondja a Budán megégetett könyvárust. Maga Cordatus azonban, ki 1529. Hausmann mellé szintén Zwickauba került lelkésznek, itt Luther eredeti levelét olvasva, ennek a szélére ezt a megjegyzést írta: „Annak a neve János volt, fivéremnek, Cordatus Mártonnak a szolgája; a könyveket pedig, melyeket eladni akart, az én pénzemen vásároltuk. C. Cord." [3]) Enders Ernő, Luther leveleinek kiadója szerint ez a János szolga bizonyára Cruss János volt. Mert Braunfels Ottó lelkész, Luther barátja, ezt említi mint Tauber Gáspár vértanu társát, „Sermones Joannis Huss" című kiadványában.[4])

A könyvárusító János szolga megégetése határozottan Budán történt és nem az ország nyugoti határán, miként Fraknói Burgio pápai követ 1524 aug. 24-iki jelentésére hivatkozva állítja. Hiszen Luther Cordatustól tudta ezt, aki ott lakott ekkor a házában. És maga Cordatus is, kinek Luther levele később a kezébe került s aki e levélben a György nevet Jánosra igazította ki, bizonyára törölte és mással helyettesítette volna Buda nevét is, ha a megégetés nem ott történt volna. Burgio pápai követ ott bizonyára más hasonló autodaféról szól. Hiszen nem voltak ezek akkor olyan nagyon ritkák. Például Henkel János 1528. évi levele szerint Bécsújhelyen is a városbírót és másokat (köztük nőket is) 14 napra szigorú börtönbe zártak, mivel Luther Újtestamentum-fordítását találták a házukban; Bécsben pedig két könyvárust (az egyik nürnbergi volt, a másik regensburgi) nyilvánosan megvesszőztek, mivel Luthernek bizonyos iratait árulták.[5]) Budán még kegyet-

[1]) „Credo te vidisse Casparis Tauber historiam martyris novi Viennae... Idem accidit *Budae* in Hungaria bibliopolae cuidam Georgio, simul cum libris circa eum positis exusto fortissimeque passo pro Domino." Enders, Luthers Briefe V. 53.

[2]) Enders V. 112. Fraknói V. Magy. a mohácsi vész előtt. 125. l. Luthers Werke. Weimar 1908. XVIII. k. 224. l.

[3]) Enders, Luthers Briefwechsel. V. 54. Fraknói V. i. m. 125.

[4]) Ac nostro tempore Johannem Cruss, Casparum Dauberum in manibus tyrannorum confitentur evangelium Domini nostri Jesu et omnes alios, quorum nomina sunt in libro vitae, qui hoc tempore Christi. Braunfels, Serm. J. Huss. T. III. Enders V. 54. Az új weimari kiadás is Cruss Jánosnak veszi a szolga nevét. XVIII. 224

[5]) Bunyitay, Ehtört. Eml. I. 397. l.

lenebbül bántak el az 1523. évi törvényhozás után a lutheránusokkal. Bornemisza Péter evang. püspök is említi a prédikációiban: „Budán és egyéb helyeken égetéssel, tömlöcözéssel akarják vala eloltani a Jézus Krisztus drága igéjét.“ [1]) Majd több áldozata is lesz Budán az evangéliom ügyének. De Luther iratait továbbra is olvasták. Szerémi György káplán feljegyzése szerint: „Lutteriana haeresis ad Hungariam descenderat per scribas seminando et per curiales, qui jam publice publicabant *Bude*.“ [2]) S ha még a pápai követnek a Budán halálra ítélt lutheránusról szóló jelentését is figyelembe vesszük, akkor nincs abban semmi hihetetlen, hogy Cordatus szolgáját a könyveivel Budán égették meg. Luther erre is céloz, midőn 1526 nov. 1. Mária királynénak írja, hogy az istentelen püspökök, akik Magyarországban oly hatalmasak, néhány ártatlannak vérét ontották.

V. Visszatérése Magyarországba és újabb lelkészkedése a bányavárosokban és Budán. Hosszú, súlyos fogsága Budán és Esztergomban 1525.

Cordatust a Budáról érkezett lesujtó hírek nem tudták elhagyott híveitől visszatartani. Nem gondolva a fenyegető veszedelmekkel és bízva Mária királyné pártfogásában 1525 elején elhagyta Luther házában talált biztos menedékhelyét és visszatért Magyarországba. Először most Körmöcbányát, Besztercebányát és Zólyomot kereste fel, ahol hű munkatársat talált a sziléziai Jägerndorfból, Brandenburgi György birtokáról való Kresling János lelkészben. Szebeni János besztercebányai plébános erre a két evang. lelkészre többször is panaszkodott Szalkai primáshoz intézett leveleiben, hogy az eretnek hitet terjesztik, amely már nagyon is elterjedt a bányavárosokban. Az 1525 elején Esztergomban tartott zsinaton is tárgyalták már ezek ügyét. Campeggio az újabban érkezett pápai követ Burgionál is erélyesebben követelte az eretnekek üldözését. Cordatus és Kresling időközben Budára eljönni is elég merészek voltak. Kresling itt Szent György-templomának lett a plébánosa,[3]) Cordatus pedig szintén Budán a Boldogasszonyról nevezett templom papja (presbytere). Luther,

[1]) Másik része az ev. és epist. való tanuságoknak. Sempte 1574. 183. l.

[2]) Szerémi Gy. Emlékiratai. Monum. Hung. Hist. I. 76.

[3]) Szalkai primás Budán 1525. máj. 21. kelt levelében Kreslinget a budai Szt. György-templom plébánosának mondja s vele együtt említi Cordatus presbytert. Bunyitay, Eht. Eml. I. 203. l.

Melanchthon és Bugenhagen későbbi ajánlólevelükben bizonyítják, hogy Cordatus „Pannoniában bizonyos gyűlekezetben (Körmöcbányán és Budán) szerényen, kegyesen és törvényes meghivatás által kötelezve tanította az evangéliomot".[1])

Budai állásukban azonban nem maradhattak meg. Szalkai prímás a besztercebányai plébánoshoz Budáról 1525. május 21-én írt levelében közli, hogy Cordatust és Kreslinget *Budán* most elfogták és őrizetben vannak. A körmöcbányai és zólyomi plébánossal együtt, tehát jöjjenek fel azonnal Budára és hozzák magukkal a két férfiú eretnekségét bizonyító dokumentumokat, hogy itt méltó büntetésüket elvehessék. Szalkai prímás tehát formális egyházi törvénykezést is tartott felettük Budán. Guidoto Vince velencei ügyvivő is május 29-ről jelenti Budáról, hogy Campeggio sürgetésére a két lutheránust elfogták; „az egyik itt a Szent György-templom parochusa, a másik a S. Maria templomának papja". Sőt maga Campeggio pápai követ is Székesfehérvárról jún. 18. jelenti Rómába, hogy az érsek a két lutheránus papot elfogatta és Esztergomba vitette, ahol érdemük szerint fognak velük elbánni. Az egyikről (Cordatusról) azt is megemlíti, hogy Wittenbergben járt és nagyobb képzettsége van.[2]) Így került a két buzgó pap evang. hitéért börtönbe. Talán éppen annak a budai tömlöcnek levegőjét szívták magokba, amelyben később Dévai Bíró Mátyás sínylődött. Cordatus tehát a visszatérés után csak kevés ideig hirdethette az igét Budán és a bányavárosokban.

Elfogatásuk idején 1525. május havában hozta meg a rákosi országgyülés a 4-ik törvénycikkben a hirhedett „Lutherani comburantur" kegyetlen törvényét. És Budán ezt nyomban komolyan is vették. Burgio Antal pápai követ 1525. aug. 9. jelenti, hogy a budai bírák a rákosi törvény alapján egy lutheránust halálra ítéltek. S ugyan ő aug. 30-án írja, hogy a halálra ítélt lutheránus kínpadra vonatván, sok budai német polgárt és kereskedőt nevezett meg, akik szintén lutheránusok; a többi közt a zsidó származású Szerencsés Fortunatus Imre, volt alkincstárnokot és Mária királynénak egy kamaragrófját; az urak szigorú igazsággal akarnak velök elbánni, de a királyné, amenynyire tudja, pártfogolja őket. És szintén Budáról írja Burgio nov. 7. Zsigmond lengyel királynak: „De hogy egyebekel elhallgassak, Buda királyi városában is hogy mennyire elhatalmasodott ez a romlás, egy halálra ítélt-

[1]) Enders, Luthers Briefwechsel XIII. 188.
[2]) Bunyitay, Ehtört. Eml. I. 202., 204., 207.

nek vallomásai világosan megmutathatják. Ezekben a vallomásokban annyi polgárt nevez meg és említ, hogy ezek (a budai) urak tanácsosabbnak látták, hogy inkább eltitkoltassanak, mint sem hogy napfényre jöjjenek, attól félvén, amint mondják, hogy a város leggazdagabb polgáraitól megfosztatva faluvá ne sülyedjen alá."[1])

A szigorú törvénnyel szemben a király és királyné is tehetetlen volt. Cordatus és Kresling még az év végén is börtönben sínylődött és pedig Campeggio jelentése szerint Esztergomba vitték át őket Budáról. A körmöcbányaiak 1525 karácsonyán jártak Besztercebányán s az ő kértükre az itteni bányászok december 29. folyamodtak Szalkai prímáshoz, hogy Cordatust és Kresling Jánost, akik egykor Isten igéjének hirdetői (olim verbi Dei ministri) voltak Körmöcbányán, börtönükből szabadon bocsássa. Cordatus a Posztillájában maga mondja, hogy a magyarok 38 hétig, tehát néhány nap híján háromnegyed évig tartották fogságban.[2]) Melanchthon pedig a Posztilla előszavában azt is megemlíti, hogy elfogatásakor a pénzét is, négyszáz magyar forintot elvették tőle... börtönében egy sötét toronyban a kígyók rémítgették és már a halálra is el volt készülve... végre is Isten a börtönőr szívében ébresztett részvétet s mielőtt peres ügye véget ért volna, Isten őt a börtönőr által kiszabadította.[3]) Luther, Melanchthon és Bugenhagen később írt ajánlólevelükben ezekhez még azt teszik hozzá, hogy Cordatust Pannoniában a zsarnok püspökök nem más okból, mint az igaz tannak hirdetése miatt vetették börtönbe, minden vagyonától megfosztották és halállal is fenyegették, ha el nem pártol az evangéliomtól; sokáig tartották fogságban, de végre, mivel ártatlanságát mindenki ismerte, elbocsátották.[4]) Melanchthon és társai Cordatus kiszabadulásának a módját itt másként adják elő, a toronyőr segítségével való menekülést nem említik. Ez is arra mutat, hogy Cordatust Budán kétszer is elfogták s más és más módon szabadult ki börtönéből.

Melanchthon több részletet is elmond Cordatus budai vagy esztergomi fogságáról. Szerinte Luthertől csak két év mulva (ez téves) költözött Magyarországba. (Nach zweyen

[1]) Bunyitay, Ehtört. Eml. I. 210., 212., 221.

[2]) Bunyitay, Eht. Eml. I. 227. Cordatus, Postille II. 361. Und wie die Ungarn 38 Wochen mich gefangen hielten. Wrampelmeyer i. m. 14. l.

[3]) „Und hat ihm Vierhundert Hungerisch Gulden genommen... Und als ihm die Schlangen im Turn viel Angst gemacht haben... Ernach hat ihm Gott durch diesen Wechter ausgeholfen." Melanchthons Vorrede. Bindseil i. m. 362. Wrampelmeyer i. m. 14.

[4]) Enders, Luthers Briefwechsel XIII. 188. 1540. okt. 12. kelt az ajánló levél.

jarn in Hungern gezogen). És midőn itt a keresztyén tant ültetgette, egy püspök (Szalkai érsek) áruló módon fogatta el. A püspök katonái keményen szorongatták, hogy a ker. tant megtagadva, fogadja el a püspök bálványozását, sőt már megöléssel is fenyegették. De Isten erőt adott neki és állhatatosan megmaradt az igazságban. Elmondja Melanchthon azt is, hogy Cordatus a börtönőr tanácsára miként védekezett a kígyókkal szemben. A börtönőr ugyanis macskát küldött le a tömlöcébe s Cordatus étkezéskor ennek is enni adott, hogy magához szoktassa. A macska azután éjjel is ott maradt s dorombolásával elijesztette a kígyókat, Cordatus pedig nyugodtan aludhatott.[1])

Cordatus tehát a mohácsi vész előtti nehéz időket börtönben töltötte. Csak 1526. február havában szabadult ki. Budai híveit ő erre a veszedelemre sokszor figyelmeztette. Pokoly József a wittenbergi ajánlólevél ama szavait, hogy Cordatus Pannoniában valamelyik gyülekezetben törvényes meghivatás alapján (in quadam Ecclesia legitima vocatione) hirdette az evangéliomot, csak Körmöcbányára vonatkoztatja, de lehet ez a gyülekezet Buda is.

Az eddigieken kívül ugyanis más adat is bizonyítja, hogy Cordatus Budának huzamosabb ideig volt prédikátora. Bizonyos Celasius (talán Cordatus barátja vagy kortársa) a 65-ik zsoltárhoz írt magyarázatban mondja: „Herr Konrad Cordatus, der erste Superintendent in Ständal (1540—46. lesz az) ein Gott gelehrter und heiliger Mann, pflegte oft in seinen Predigten zu wiederholen: „Als ich, sprach er, meinen Pfarrkindern *in Ofen in Ungarn* (wo ich einst Pfarrer war) zur Warnung anzeigte, dass Gott ihnen (ihrer Sünden wegen) den Türken auf den Hals schicken würde, fanden sie das scherzhaft und lächerlich. Aber solches geschah ihnen ob ihrer Unbussfertigkeit, welche der höchste Undank ist. Dasselbe kann auch euch widerfahren, weil ihr Verächter des göttlichen Wortes seid.“[2])

Ez a feljegyzés nemcsak azt bizonyítja, hogy Cordatus a budaiak rendesen meghivott papja volt, hanem prédikálásának egyik legfontosabb tárgyával is megismer-

[1]) „Und als im die Schlangen im Turn vil Angst gemacht haben, hat im der Wechter der solcher sachen ein verstand gemacht hat. disen rath gegeben: Er wolte ihm eine katzen in den Thurm herumter senden, derselben solt er erstlich zu essen geben, so oft er gespeiset würde, darnach auch den Schlangen, so vürde die Katz die Schlangen in seinem Schlaff abtreiben, welches also geschehen ist. Denn so er geschlaffen hat, ist die katz umb in gangen und hat gebrommet und keine Schlange zu im gelassen.“ Bindseil i. m. 362.

[2]) Celasius, Loci theol. hist. M. Casp. Titii editio 1664. Loco 33. cap. 5. § 8. pag. 1361. Lásd: Bauhofer G. Gesch. der ev. Kirche in Ungarn 39. l.

tet. Alább közlendő művében is Cordatus a bűnt s az evangéliom híveinek üldözését mondja a török veszedelem okának. Úgy fogja ezt fel, mint Isten büntetését s felettébb fájlalja, hogy a magyarok ellenségei a németeknek. Budán is Cordatus bizonyára csak a német polgárságnak és az udvarbeli németeknek volt a papja, a magyarok pedig (a nemzeti párt Szalkaival és Werbőczivel az élén) gyűlölték őt, mint az idegen, német párthoz tartozót. Burgio pápai követ is így ítélte meg a feszült viszonyt Budán és az országban. 1524. aug. 17-én írta Schönberg Miklós capuai érseknek, hogy „a magyarok nagy ellenségei a németeknek" s. úgy sejti, hogy egy napon valami nagy botrányt követnek el oly ürüggyel, hogy nem akarják tűrni a lutheránusokat.[1]) Így tehát nemcsak a vallási, hanem talán még inkább a nemzeti gyűlölködésnek lett áldozata Cordatus is.

Hogy Cordatus Budán Mária királynénak udvari papja vagy éppen gyóntatója lett volna, mint Bauhofer mondja, arra nézve nincsen bizonyítékunk. A pápai követ szerint is Mária védte és pártfogolta őt. Az alsómagyarországi bányavárosok is a királyné kegyurasága alá tartoztak. Talán csak ez a viszony adott okot a fentebbi feltevésre. Az bizonyos, hogy Luther is Cordatushoz intézett leveleiben kétszer is „tua Regina" szavakkal nevezi meg Máriát. De ez az ő királynéja a főpapi és nemzeti párttal szemben nem volt elég hatalmas arra, hogy Cordatust a kétszeri súlyos fogságtól és a számüzetéstől megmentse.

VI. Az erasmianus Henckel János és a zwingliánus Reyss Konrád Budán, Cordatus fogsága idején, 1525.

Cordatus tehát a mohácsi vész előtti nehéz időket esztergomi börtönében töltötte. Fogsága idején az evangéliom ügyét Budán a királyné kedvelt udvari papja, az erasmianus Henkel János és a Svájcból hazánkba jött Reyss Konrád zwinglianus lelkész képviselte, Mária királyné a heves lelkű és beszédű Cordatus helyett a mérsékeltebb Henckel János kassai (előbb lőcsei) plébánost Erasmus barátját, hívta meg Budára 1525-ben. De ennek sem tetszett itt a kényes, nehéz helyzete, visszakívánkozott Kassára. Budáról 1526 márc. 15. írja Melczer András kassai jegyzőnek, hogy úrnője marasztalja, neki igérte az egri nagyprépostságot, de őt még a püspökség sem ingatja meg, jobban tetszik neki a kassai szerényebb állás és kéri,

[1]) Bunyitay, Ehtört. Eml. I. 143.

hogy szekeret küldjenek érte.[1]) Tehát ő is jóval a mohácsi vész előtt, midőn Cordatus is túl volt már az ország határán, elhagyta Budát.

Van azonban ebből az időből egy másik budai lelkészről vagy theológusról is tudomásunk. Bizonyos „Conradt Reyssen zu Ofen" volt ez, aki ily című munkát írt: „Antwort dem hochgelehrt Doctor Johann Bugenhagen aus Pomern, Hyrt zu Wittenberg auf die Missive, so er an Doctor Hesso, lehrer zu Preszlau geschickt das Sacrament betreffend." Ez a német vitairat tehát Budán készült, mint a reformáció magyarországi irodalmának legelső terméke és felelet volt Bugenhagennek, Luther wittenbergi jóbarátjának ily című vitairatára: „Eyn Sendbrieff widder den neuen yrrthumb bey dem Sacrament des leybs und blutts unsers Herrn Jesu Christi. Joan. Bugenhagen Pomer. Wittenberg 1525." Klug József nyomdájában jelent meg 1525. július havában. (4edrétű 8 levél). Nemcsak Reyss felelt erre Budán, hanem maga Zwingli is október elején „Ad Joannis Bugenhagii Pomerani epistolam responsio" címen.[2])

Zoványi ezt a Budán szereplő Reyss Konrádot egy személynek vette Cordatus Konráddal.[3]) De már Pokoly József kimutatta fentebb idézett adalékaiban, hogy Zoványi tévedett, mert Cordatus 1525 őszén már fogva volt Esztergomban s a vitairat szerzője erősen zwingliánus szellemben értelmezi az úrvacsorai tant, Cordatus pedig ebben is lelkes híve és követője volt Luthernek.[4])

Luther is 1526. márc. 27. Spalatinhoz írt levelében említ egy *budai Konrádot* (Cunradus Offensis, Conrad aus Ofen), mint egyik képviselőjét az egy évben (1525-ben) támadt hatféle szakramentárius véleménynek.[5]) Luther szerint Carlstadt, Zwingli, Oecolampadius, Budai Konrád, a sziléziai Krautwald Bálint és Schwenkfeld Gáspár (ezt a kettőt egynek veszi) s a hatodik a kölni Florus Péter, akik mind szakramentáriusok. Az újabb kutatók közül is Flemming Pál (Luther leveleinek gyüjtője, Enders utóda) Cordatusnak veszi ezt a budai Konrádot. De nagyon téved, mert hiszen Luther ezt szakramentáriusnak mondja, Cordatus pedig ugyancsak nem volt az. Hanem igen is, a vita-

[1]) Fraknói V. Henckel J. Pest 1872. 4., 7., 17. Bunyitay, Ehtört. Eml. I. 243. Zoványi, A ref. Magy. 565-ig 41. l.

[2]) Magyar Könyvszemle III. 1878. 101. Mindkét vitairat megvan a Nemzeti Múzeum könyvtárában, Luthers Werke. Weimar, XIX. 447.

[3]) Zoványi J. Prot. Szemle 1891. 222. l.

[4]) Prot. Eh. Isk. Lap 1892. 859. l.

[5]) Enders, Luthers Briefwechsel V. 330. és XVII. 192.

iratáról zwingliánusnak ismert Reyss Konrád volt ez a budai Konrád. Luther bátran mondhatta őt budainak, mert Cordatus, a másik Konrád, ekkor már ismét Wittenbergben volt az ő lakója, tehát nem volt már budai.

Luther a budai Reyss Konrádnak az úrvacsorai tanát is idézi fentebbi levelében: „Conradus Offensis scilicet sic verba disposuit: quod pro vobis traditur, est corpus meum." S ez teljesen megegyezik azzal, amit Reyss fentebbi vitairatában német nyelven mond az úrvacsoráról. Billicanus Theobald is, Luther régi hive, heidelbergi tanár, majd pedig Nördlingen városának reformátora, ismeri a budai Reyssnak ezt a művét és 1526 jan. 16. írja Oecolampadiusnak: „Dein cujusdam Reyssii evertentis ordinem orationis: „quod datur pro vobis, hoc est corpus meum" prorsus damno et libidinem interpretor."[1])

Enders és legújabban Walther Vilmos rostocki tanár a Reyss zu Ofen és Conradus Offensis nevekben szerzői álneveket kerestek, de nem mondták meg, micsoda alapon. Enders Cellarius Mártonnak, Carlstadt és a zwickaui próféták követőjének, Walther pedig Landtsperger János augsburgi theológusnak tulajdonítja Reyss fentebbi munkáját. Landtsperger ugyanis 1527-ben „Ein brüderliche Supplication" című iratában ugyanazon szavakkal magyarázza a szerzési igéket. De nem látni okát és nincs bebizonyítva, hogy Reyss Konrád írói álnév volna. A többi német theológus is mind a maga neve alatt ír. A Luther által úgynevezett budai (Reyss) Konrádnak sem volt oka a nevét titkolni és más név alatt írni.[2])

Reyssnak az úrvacsorai tanát Luther nemcsak a levelében, hanem a sváb Syngrammához írt Előszavában is említi. Carlstadt, Zwingli és Oecolampadius mellett itt is ő a negyedik szakramentárius. Reyss bizonyára svájci ember volt és Zwingli barátai közé tartozott, mert svájci dialektusban ír és munkája is Zürichben Chr. Froschauer nyomdájában jelent meg 1525 őszén. Negyedrétű 10 levél. (Megvan Budapesten, Münchenben és Weimarban). Az a Hess János, aki a munka címében említve van s a kihez Bugenhagen a „Missivát" küldötte, boroszlói tanár volt, Luthernek és a mi Henckel Jánosunknak is jóbarátja. Reyss a fentebbi művében német nyelven ugyanazt mondja

[1]) Köstlin, M. Luther I. 175. Fueslin, Epist. Ref. Nr. 7. Enders, Luthers Briefwechsel V. 331.

[2]) Köstlin, M. Luther I. 720. II. 83. Enders, Luthers Briefwechsel V. 331. Luthers Werke. Weimar, 1897. XIX. 459. és 476.

az úrvacsoráról, mint amit Luther latin nyelven idézett a levelében.[1])

Reyss Konrád személyében, tehát egy svájci zwingliánus theológust ismertünk meg Budán, aki azalatt írta itt a reformáció irodalmának első magyarországi termékét, míg Cordatus a börtönében sínylődött. Reyss volt hazánkban az első ismert zwingliánus theológus. Luther, amint láttuk, két helyen is elítélte a tanát. S bizonyára Cordatus is szembeszállt volna vele, ha börtönbe nem kerül.

VII. Cordatus másodszor is Wittenbergben, 1526. Ki vitt hírt Luthernek Mária királynéról? Cordatus-e, vagy Izabella dán királyné, Mária nővére?

Börtönéből szabadulva Cordatus 1526 febr. havában ismét Wittenberg felé vette útját s legalább is négy hónapot töltött Luther házában. Itt az egyetemi előadásokat hallgatta, de egyszersmind tanított is.[2]) Legfontosabb dolga pedig az volt, hogy Mária királynéra, mint az evangéliom pártfogójára felhívta Luther figyelmét. Cordatus ugyanis jó véleményét és jó reménységét Mária iránt továbbra is fenntartotta és ilyen értelemben beszélt róla Luthernek is. Ő biztatta és bátorította fel a reformátort, hogy levélben forduljon a királynéhoz. Megtette volna ezt Luther akkor is, ha a mohácsi vész és II. Lajos halála be nem következik. Mert úgy írja levelében, hogy kegyes emberek jó hírt hoztak neki Máriáról s eredetileg csak azt akarta írni, hogy tartson ki erélyesen és bátran, terjessze Isten szent igéjét Magyarországban. De mivel a török ezt a siralmat és nyomorúságot hozta az országra s a királyné férjét, a nemes ifjú sarjat (das edle junge Blut) megölte, azért most legmelegebb részvétét fejezi ki a fiatal özvegy iránt s vigasztalására a 37., 62., 94. és 109. zsoltár magyarázatát küldi meg neki, és pedig egy ifjú által, amint ezt asztali beszélgetéseiből tudjuk.[3])

Ugyan ki tudott volna Máriáról megbízhatóbb híreket vinni Luthernek, mint a házában tartózkodó Cordatus? És Walther Vilmos rostocki tanár, a nagy Luther-

[1]) Lásd Henckelnek Hess Jánoshoz írt levelét. Tört. Tár. 1885. 351. és Bunyitay, Eht. Eml. I. 325. Luthers Werke XIX. 459. Vorrede zum Schwäb. Syngramm 1526.

[2]) Diu retentus est in carcere. Sed tandem dimissus rediit ad Scholam, ubi magna sedulitate non solum docentes audivit, sed etiam aliis ipse doctrinam Ecclesiasticam tradidit. Enders XIII. 189. Lásd alább is.

[3]) Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Ungarn. Luthers Werke. Weimar, 1897. XIX. 542.

tudós, a négy vigasztaló zsoltár legújabb weimári kiadásában mégis úgy véli, hogy azok a kegyes emberek, akik Máriáról Luthernek hírt hoztak, Izabella dán királyné volt, Mária magyar királyné nővére és II. Keresztély dán király. Ezeket is számba kell vennünk bizonyára, de elsősorban mégis Cordatus ült ott Luther asztalánál, aki legjobban ismerte Mária vallásos lelkületét és a magyarországi viszonyokat.

II. Keresztély dán király számüzetésében nagybátyjához, Bölcs Frigyes szász választófejedelemhez menekült a feleségével. Egy ideig Wittenbergben is tartózkodtak, ahol Kranach Lukácsnak, a jeles festőnek házában laktak s Lutherrel is bizalmas érintkezésben állottak. Itt hallották prédikálni a nagy reformátort. Izabella királynéról pontosan is tudjuk, hogy először 1524 márc. 8-án hallgatta Luther prédikációját.[1]) De ez a Habsburg-családból való királyasszony, V. Károly és I. Ferdinánd huga ennél többet is merészelt tenni. Ugyanezen hónap 24-én, midőn férje érdekében Nürnbergbe ment a birodalmi gyűlésre, itt a több ezernyi gyónó gyülekezet körében ő is két szín alatt vette az úrvacsorát Osiander András nürnbergi lelkész kezéből. Ime a fejedelmi személyek közül ő, a Habsburg házból való királyné volt az első, aki nyiltan is a reformációhoz csatlakozott. Bátyja Ferdinánd nagy haraggal vonta felelősségre, de Izabella királyné nem tagadta és nem bánta meg a tettét. Sokkal bátrabban válaszolt bátyjának, mint később nénje, Mária, a magyar királyné. Ebben, úgymond, Istennek és nem az embereknek engedelmeskedik.[2]) Férje, Keresztély is meglátogatta és megbecsülte Luther házát. Bora Katalinnak egy aranygyűrűt is adott ajándékba s mint özveggyel is levelezett vele. A dán király 1526. jan. 28-án egy hosszú levélben írta meg Luthernek Izabella betegségét és jan. 19. bekövetkezett korai halálát. Még csak 25 éves volt a dán királyné s korai halálát nemcsak a számüzetés, hanem férjének ledér hűtlensége is siettette. Kedvese volt az úgynevezett „Täubchen von Amsterdam". Szalkai László esztergomi érsek is tudott erről, azért írta Mária királynénak, Izabella nővérének, vigasztalására ezt a gyászverset:

[1]) Köstlin, M. Luther I. 598., 626., 728. Loesche G. Die evang. Fürstinen im Hause Habsburg. 11. l.

[2]) Feltünő, hogy Ortvay Tivadar, aki két művet is írt Mária királynéról, egy szóval sem emlékezik Izabellának Lutherhez való viszonyáról. Mintha a püspöki cenzura a protestáns forrásművek olvasását is eltiltaná. És nem említi Mária királyné énekét sem.

Dánia úrnőjén kesereg vala Mária királyné:
Nővér nővérét könnyezi meg keserűn.
Mért e sírás? A halál jobb volt neki, mintsem az élet:
Mert ami bút ez adott, sírba temette amaz.

Jellemző dolog ebben, hogy az evangélikus dán királynénak, Luther barátjának, halálára a nővérének papjait üldöző esztergomi érsek írt gyászverset.[1])

Walther Vilmosnak azt a közlését tehát, hogy Luthert a Habsburg Máriához intézett levélírásra nővére és sógora, a vele ily bizalmas viszonyban álló dán királyi pár, bátorította fel, elfogadhatjuk; de kétségtelen, hogy Cordatusnak még nagyobb része volt ebben.

VIII. Cordatus Liegnitzben 1526. Harmadszor is eljön Magyarországba 1527. De Ferdinánd szigorú rendelete miatt Joachimsthalba menekül, innen pedig ismét Wittenbergbe.

Cordatus közvetlen a mohácsi vész előtt a negyedik hónapot töltötte már Luthernél Wittenbergben, amidőn őt Melanchthon 1526. július 1. kelt levelében barátjának, Camerarius Joakim nürnbergi igazgatónak ajánlotta tanárul az ottani főiskolába.[2]) Ide azonban alig jutott el. Nem sokkal több szerencséje volt a sziléziai Liegnitz városában sem, ahová az újonnan alapított akadémiára hívták. Ide el is jött, de az új iskola nem tudott megszilárdulni, tanárai szétoszlottak. És sok baja volt itt, mint lelkésznek, a schwenkfeldiánusokkal is, akik a lélekre hivatkoztak, de a testnek éltek s az írott igét kevésre becsülték. Melanchthon is megemlíti, hogy sokat vitatkozott ezekkel.[3]) Luther 1526. nov. 28. még ottmaradásra és kitartó bátor munkásságra inti, Választ és gyakori tudósítást vár Cordatustól, mert szívesen veszi leveleit. De újabb panaszkodására 1527. jan. 29. már azt írja neki Luther, hogy hagyja el a liegnitzieket, akik ellenségei Krisztusnak.[4])

[1]) Enders, IV. 258. V. 313. Loesche i. m. 9—13. Ábel J. Analecta nova 463. Fogel J. II. Lajos udvara. 74. l.

[2]) Corpus Ref. I. 388.

[3]) „Ist er zur Lignitz Lector Theologie und prediger gewesen, da hat er zugleich mit Papisten und Stenckfelt und desselbigen anhang vil streit gehabt, und die Kirche unterwiesen: das Gott trost und leben wirkt durch betrachtung des geschribnen und eusserlichen Evangelii, durch den glauben . . . und das man nit ausser dem geschribnen wort eigne verzuckung etc. suchen soll. Melanch. Vorrede. Bindseil i. m. 362.

[4]) Enders, Luthers Briefwechsel V. 410 VI. 14.

És Cordatus április havában már csakugyan elhagyta Sziléziát és Ausztrián át ismét Magyarországba tért vissza, ahol Mária királyné lelkészi állomást igért neki. Ehhez meg is lehetett a jó reménysége, mert hiszen volt budai kollegája, Kresling János, 1526. már ismét Körmöcbányán volt lelkész és még 1544. is Selmecbányán találjuk az Úr szolgálatában.[1]) Lehetséges, hogy Luther barátja, Hess János boroszlói tanár is Cordatus érdekében írt Henckel Jánosnak, ki ekkor kassai lelkész volt. De ez 1527. május 23. szomorú híreket írt innen boroszlói barátjának: „Nyilvánvaló, mily kedvezőtlenül halad előre Magyarországban az evangéliom ügye, midőn azok, akiknek azt minden módon elősegíteni kellene, nyilt erőszakkal állanak ellene mindenfelé és mindenütt mindent felforgatnak a szerzetesek is, akikkel nékem örökös a viaskodásom".[2])

Ilyen viszonyok közé jött el Cordatus harmadszor is. De reményeiben keserűen csalódott. Mária királyné nem tudta beváltani igéretét, I. Ferdinánd, az új magyar király Budán 1527. augusztus 20-án adta ki kegyetlen rendeletét. E szerint, akik az úrvacsorát két szín alatt osztják, halállal lakoljanak s akik római szokás szerint áldozópappá szentelve nincsenek és mégis kiosztják a szentségeket, azokat vízbefojtással, tűzhalállal, fejvétellel büntessék stb.[3]) Ennek már a fele sem volt tréfa. Luther is hamarosan megtudta és nagy felháborodással szólott Ferdinándról. Cordatus sem érezte magát többé biztonságban magyar földön és Csehországba, Joachimsthalba menekült.

Schlick Sebestyén, a Lutherrel is levelező gróf és földesúr adott itt néki menedékhelyet. Joachimsthalban csak nem régiben nyilt meg a sokat igérő ezüstbányászat s a gyorsan fejlődő város csakhamar nagyobb jelentőségre emelkedett a lutheránizmus történetében is.[4]) Herrmann Miklós, a jeles kántor és énekíró volt itt a latin iskola első igazgatója, akit Luther buzdított és bátorított ismélten is, hogy csak maradjon meg nehéz állásában. És most ide menekült feleségével, a már 52 éves Cordatus is, aki azonban a kezdet nehézségeivel küzdő telepen nem jól érezte magát és panaszos levelet írt Luthernek. Sorsüldözött barátját a reformátor most sem hagyta vigasztalás nélkül.

[1]) Századok 1874. 697. Zoványi J. A ref. Magy. 1565-ig 61. l. Bunyitay, Eht. Eml. III. 196., 197., 541—43., 548. IV. 376.

[2]) Bunyitay i. m. I. 325. Tört. Tár 1885. 351.

[3]) Raupach, Evang. Oesterreich Hamburg 1741. II. rész. Beilagen 60—68. Ribini, Memorabilia I. 21—22. Révész, Dévai B. M. 24—26.

[4]) Loesche G. Luther, Mel. und Calvin in Oesterreich-Ungarn 62., 68. Joachimsthalban volt később lelkész és énekíró, Luther asztaltársa, Mathesius János is

1528. március 6-án ide írt neki Luther igen meleghangú levelet. Tudja, úgymond, hogy az ő királynéja (Regina tua Mária) igéretében reménykedik és evvel időzik Joachimsthalban. Ha nehéz és alkalmatlan a helyzete, jöjjön minél előbb hozzá Wittenbergbe, vagy menjen, ahová tetszik. Ha a királynénak valamikor úgy tetszenék és újra meghívná őt (vocare denuo), Luthernél éppen úgy megtalálhatja, mint Joachimsthalban. Luther, amint írja, előre megjövendőlte, hogy sohasem lesz az meg, hogy a királyné őt visszahívja. Mert a főpapok és misemondók megörültek Ferdinánd rendeletének (Buda 1527 aug. 20.), ezek most vakmerők és elbizakodottak s alig fogják megengedni, hogy azokban az országokban (Magyarország és Ausztriában) az evangélisták újra megerősödhessenek. Luther tehát azt ajánlja, hogy ha az alkalom úgy kívánná, ne gondoljon a királyné igéretével, hanem időközben is menjen el Krisztusnak szolgálatára. Addig pedig Cordatus a feleségével, az ő hugocskájával (cum sororcula uxore) Lutherhez mehet, míg az Úr másként gondoskodik rólok. Ebben a levélben írja Luther azt is, hogy Cordatus elhalt fivérének (Mártonnak) özvegyével is beszélt és felajánlotta néki segítségét.[1])

Ilyen szíves meghívásra Cordatus harmadszor is Wittenbergbe tért vissza. Útját ismét Nürnberg felé vette s meglátogatta itt a fentebb már említett Pirkheimer Villibald humanistát, Eck János nagy ellenfelét. Jenában pedig 1528. március hó végén az akkor ott tartózkodó Melanchthonnak volt vendége.[2]) Luther és Bóra Katalin sem voltak még kétéves házasok, midőn Cordatus így a feleségével Krisztinával hozzájuk költözött s közel egy évig volt ismét a vendégük.

IX. Cordatus Zwickauban 1529—31. Itt javítja ki Luthernek a budai könyvégetésről szóló levelét és itt írja a mohácsi vészről szóló iratát.

Cordatus most lett Wittenbergben a theológia licenciatusa, aki mint ilyen az egyetemen előadásokat is tartott és pedig nem csekély sikerrel. Rörer György wittenbergi káplán 1529. márc. 13. írja róla Roth István zwickaui jegyzőnek: „Senkit sem tudok, aki szerencsésebb utóda lehetne ama Pálnak (távozó lelkészük), mint Cordatus, akit Márton doktor is jelzett a tanácshoz írt levelében. Már sok baj által megpróbáltatott ember s ezenfelül any-

[1]) Enders, Luthers Briefwechsel VI. 219.
[2]) Corp. Ref. I. 949. Enders, VI. 220

nyira tudós, hogy itt Márton doktor felszólítására előadásokat tartott Pál apostól néhány leveléről és pedig nagyszámú hálás hallgatóság előtt.[1]) Luther is azon volt, hogy a sokat hányatott férfiú végre rendes állást nyerjen. Zwickauban volt Luthernek egy jó barátja, Hausmann Miklós lelkész. E mellé ajánlotta a távozó Lindenau Pál helyére Cordatust már 1529 márc. 3-án. Ez lesz legalakalmasabb, írja, mert „igen jó ember, képzett és eddig bátor tanubizonysága volt a hitnek". Írt az érdekében a zwickaui tanácsnak is. De nem mindenki volt iránta bizalommal. Március 31-én bocsátotta el Luther. „En adest — írja Hausmannak — socius tuae curae et particeps laborum Dom. Licentiatus Conradus Cordatus." De már a beköszöntőjében is éles kifakadásaival felingerelte maga ellen a híveket. Még hevesebb természetű volt, mint az elődje.[2])

Zwickau, a latin nevén Cygnea, különben is nehéz állomás, nem Cordatusnak való gyülekezet volt, Luthernek is szomorú emlékei fűződtek ehhez a városhoz. Innen jöttek 1521 telén az úgynevezett zwickaui rajongó próféták, Storch Miklós posztós és Stübner Márk kandidátus, Münzer Tamás barátai, akik Wittenbergben is nagy zavart támasztottak s Carlstadt tanárt is magukhoz vonták.[3]) Zwickauban volt lelkész Münzer is. Ezt 1521-ben ugyan elűzték, de a helyébe jött Hausmann Miklósnak az itteni első evang. lelkésznek is nehéz küzdelme volt a még mindig vad, szilaj és szélsőségekre hajló néppel. Cordatusnak volt oka itt is csakhamar két kézre fogni a sok panaszt. Luther alig győzte hallgatni. Sok türelemre és tapintatra lett volna szükség, de Cordatusnak kevés jutott ezekből. A városbíró és Roth jegyző akart hatalmaskodni a papok felett. Hausmannak is sok baja volt velők. Luther egyik szép levelet a másik után küldözi Cordatusnak. Elismeri, hogy igen vad (ferocissimus) az a nép, de krisztusi türelemmel mindent le lehet győzni s ezért maradásra inti. De augusztus 1-én már arra a hírre, hogy Hausmannak és Cordatusnak az élete is veszélyben forog, Luther is szent haraggal írja nekik: hagyjátok ott azt a latrok barlangját, azokat a bestiákat, még a port is verjétek le saruitokról és menjetek más helyre.[4]) A helyzet azonban mégis javult. Okt. 20-án örömmel hallja Luther, hogy Cordatust már jobban megbecsülik és tekintélye emelkedik Zwickauban.

[1]) Enders, VII. 71.
[2]) Enders, VII. 61., 79., 80., 82.
[3]) Lásd: Köstlin, M. Luther I. 486.
[4]) Enders, Luthers Briefwechsel VII. 81., 133., 143.

Luther inti, hogy ő se legyen durva irántok, mert a közmondás szerint: két kemény kő semmi jót sem őről.[1])

Maradásra kényszerítette Cordatust a bekövetkezett családi öröm is. A már 53 éves férfiút felesége Krisztina az év végén fiúgyermekkel örvendeztette meg. Természetesen Luthert hívták meg keresztapának, aki 1530 jan. 3. gratulál a boldog apának, az Úr áldását és tartós örömöket kíván neki. Igéri Luther azt is, hogy mihelyt lehet, keresztszülői mivoltának valamely bizonyságát is (ajándékot) fogja küldeni a fiúnak, hogy megemlékezzék róla, ha majd felserdül. S el is küldte ajándékul a maga joachimsthali ezüst tallérját, de Cordatus nem fogadta el. Luthert ez bántotta s tréfásan kérdi, vajjon már olyan gazdag-e? Február 10-én melegen üdvözli komaasszonyát, Krisztinát is a fiúcskával együtt. A kis Cordatus azonban már három hó mulva itt hagyta az árnyékvilágot. Április 2-án Luther igen szép szavakkal vigasztalta az apát. Ne csudáld, úgymond, hogy az ő igazi és közelebbi Atyja jobban kívánta magához a gyermeket, mert őnála biztosabb helye van, mint tenálad. „Szenvedtek ilyen gyászt nagyobbak és jobbak is, mint mi vagyunk. Üdvözöld fájdalmadnak osztályrészesét s néha-néha inkább az élő Krisztusban örvendezzél, mint a holt fiúban szomorkodjál, mert az is él, de távolabb tőled. Üdvözöl téged is az én Katám és egész házam.“[2])

Az augsburgi gyűlés idején is Coburgból (ex Eremo) több meleghangú, bizalmas levelet küldött Luther Cordatusnak. El akart menni ez is Coburgba és Augsburgba, de Luther nem ajánlotta, inkább híreket küldött neki a birodalmi gyűlésről, melyeket ő is másoktól vett. Mert Cordatus helyzete Zwickauban ismét rosszra fordult. Különösen Roth István, a városi jegyző volt nagy ellensége. Hiveihez való viszonya már 1530 őszén oly feszült volt, hogy a tanács megüzente neki: ha nem tetszik neki itt, ám menjen el, nem messze fognak utána küldeni; sőt olyan beszéd is hallatszott, hogy ezt a goromba tuskót majd ledobják a szószékről.[3]) Magát Luthert is megsértették a durva zwickaui polgárok. A kibékülés minden reményét feladva írt végre Luther május 19. és 23. Hausmannak és Cordatusnak: „Krisztusra kérlek, Cordatusom, távozz ama te Babylonodból... Fussatok ki abból a városból, verjétek le a port lábaitokról.“ Cordatust nem kellett valami nagyon

[1]) Nosti proverbium: Duos duros molares nihil boni molere. Zwei harte Steine mahlen selten reine. Enders, VII. 175.
[2]) Enders i. m. 216., 229., 292.
[3]) Enders i. m. VIII. 286.

bíztatni, ő már úgyis otthonos volt Lutheréknél. De annál inkább Hausmannt: „Mihelyt csak lehet, ide hozzám jöjj, igen kedves vendégem leszel... szobát készítek számodra, nem leszel terhünkre sem nekem, sem másnak, inkább könnyebbségünkre és vigasztalásunkra... az új szoba üresen és készen vár, bár az egész életben velem lehetnél." Így hívta és fogadta Luther a számüzött kollegákat. És május végén már a wittenbergi templomban látták Hausmannt és Cordatust, mint Luther vendégeit.[1])

Cordatus tehát két viharos esztendőt töltött Zwickauban is. S bár sok gondja, vesződsége volt, többször forgott halálos veszedelemben is, de azért nem feledkezett meg itt sem Magyarországról. Mint fentebb már említettük, itt került kezébe Luthernek Hausmannhoz írt levele, melyben a Budán megégetett könyvárus szolgáról emlékezik. Itt jegyezte rá Cordatus Luther levelére, hogy János és nem György volt annak a szolgának a neve s a könyveket az ő pénzén vásárolta.[2]) Itt is nyomatékkal ismételjük Fraknóival szemben, hogy ha a szolgát és a könyveket nem Budán égették volna meg, akkor Cordatus ezt is helyreigazította volna. E megjegyzéséből is látjuk, hogy zwickaui nehéz napjaiban is még jól emlékezett a magyarországi eseményekre.

Még nagyobb és meggyőzőbb bizonysága ennek a Zwickauban 1529. kiadott és a mohácsi vész okait is fejtegető munkája. Ennek a teljes címe: „Ursach warumb Ungarn verstöret ist, und ytzt Osterreich bekrieget wird. Mit anzeigung, wie man widder den Türken kriegen und das feld behalten soll, an das kriegsvolck unseres Genedigsten Herren, Herr Jo. Churfürsten zu Sachsen etc. widder die Türcken, mit sampt einem gepet. Durch Conradum Cordatum Prediger zu Zwickau. Psalm II... MDXXIX." 8-adrétű 8 levél.[3])

A török újabb hadi készületei már 1528. ismeretesek voltak, de csak 1529 tavaszán kezdte meg a hadjáratot. Csapatai a kedvezőtlen időjárás miatt is csak lomhán vonultak előre s már az ősz is beállott, mire Bécset ostrom alá vehette (szept. 21.—okt. 14.). Egész Németországot nagy félelem szállotta meg. Luther már 1528 végén kezdte írni kemény hangú műveit a török ellen: „Vom Kriege wider die Türken" és a másik: „Heerpredigt wider die Türken." (Wittenberg 1529.)[4]) Különben Luther már a

[1]) Enders, IX. 15—17., 121., 126.
[2]) Enders, Luthers Briefwechsel V. 54. és 112.
[3]) Luthers Werke, Weimar. XIX. 544.
[4]) Ugyanott XXX. k. 2. rész 81. és 149. l.

keresztyén nemességhez intézett alapvető reformátori iratában is 1520. azt kívánta, hogy a török ellen a háborút ne a pápa vezesse, hanem a császár és a német nemzet. És Mária királynénak 1526. küldött zsoltár magyarázatában is kifakadt, a fejedelmek, főpapok és tudós képmutatók ellen, kik a szegény polgárt és nyomorult prédikátort, akinek alig van meg a napi kenyere, üldözik, a törököt pedig, az igazi nagy eretneket, békén hagyják.[1]) Cordatushoz és Hausmannhoz írt levelei még 1529 okt. havában is, tele vannak aggodalommal és a török ellen való harci vággyal.[2])

A közeli veszedelem, Luther példája és a lutheránusokra szórt rágalmak indították Cordatust is arra, hogy tollat ragadjon és a török háborúról, Magyarország és Ausztria veszedelméről írjon. Ő eddig irodalmi munkássággal nem akart tündökölni, sőt ha szavainak hihetünk, ezt haszontalanságnak is tartotta. Fentebbi művének előszavában mondja: ő eddig minden haszontalan firkálásnak (papírmázolásnak) szíve szerint ellensége volt. (Er sei bisher allen vergeblichen papirkleckern von Hertzen feind gewesen.)[3]) De ezt az ellenszenvét most mégis leküzdi, mert szükségét érzi az írásnak. Először a török csapásnak kutatja az okát, azután pedig a török ellen való sikeres hadakozásra nézve ád tanácsokat. Mind a kettőre nézve Magyarországban szerezte tapasztalatait. Hiszen, mint láttuk, már Budán is megfenyegette híveit a török veszedelemmel. És ott ismerte meg Verbőczynek és a nemzeti pártnak a német udvari emberekkel való gyülölködését, ami legmélyebb oka volt a lutheránusok üldözésének. II. Lajos királyt ő nem teszi felelőssé az ellenreformációért és a „Lutherani comburantur" kegyetlen törvényeért. Ellenkezőleg, mint más német alkalmi iratok, Cordatus is nagy részvéttel szól a király haláláról. Német létére ő is megvádolja a magyarokat. Az volt az oka Lajos halálának „dass sie den Deutschen an ursach von hertzen feind sein. Und ein unschuldiges blut, das die Ungern, Beheym und Deutsch böslich ynn seinen letzten nöten verlassen haben, schreyet widder sie und wird (Gott erbarms im hymmel) gerochen. Er heisset mit namen Ludwig."[4]) E szavaiból világosan kitűnik, hogy Cordatus nem

[1]) U. o. XXX 2. r. 604. l.

[2]) De Turca tristia audiuntur. Oremus, ne pereamus . . . Ego usque ad mortem luctor adversus Turcas et Turcarum Deum. Enders, VII. 175., 176.

[3]) Wrampelmeyer, Tagebuch über M. Luther von Cordatus. 26. l.

[4]) Thienemann T. Mohács és Erasmus. Minerva 1923. 3. l.

haragudott II. Lajosra, fogságáért és szenvedéseiért nem őt teszi felelőssé. Ama több helyről (György szász herceg, Cochlaeus) felhangzott váddal szemben, hogy Luther és a reformáció volt oka a mohácsi vésznek, Cordatus ellenkezőleg annak tulajdonítja a katasztrófát, hogy Krisztus evangéliomát üldözték Magyarországban és ezzel vonták magokra Isten haragját és büntetését. Luther is célzott már erre Mária királynéhoz írt levelében, de éppen a gyászoló özvegyre való tekintettel nem akarta egyenesen kimondani.[1]) Cordatus különben ezt a művét, amint a címlapon is jelzi János szász választó fejedelemnek ajánlotta és a török ellen induló német csapatok számára írta.

Zwickaui papsága idejéből reánk nézve bizonyára ennek a művének megjelenése volt legfontosabb.

X. Cordatus negyedszeri tartózkodása Wittenbergben, 1531—32. Ő kezdi meg az „Asztali beszélgetések" feljegyzését. A magyar vonatkozások ezekben. Cordatus bizalmas viselkedése Luther házában.

Luthernek nagy volt az öröme, hogy barátai, Hausmann és Cordatus, ép bőrrel szabadultak meg Zwickauból. Láttuk, mily kedves és szíves hangú levelekben invitálta őket. 1531 május végén már ott is voltak Luther házában. Hausmann azután tovább ment, Schneebergben, majd Dessauban kapott lelkészi állást. De Cordatus a háza népével ismét jó egy évig volt Luther és Bóra Katalin vendége. Luthernél kedvesebb és vendégszeretőbb házi gazdát képzelni sem lehet. Cordatus feljegyezte: „Midőn én Hausmann zwickaui prédikátort követtem és azt a hálátlan és lázongó népet mindketten elhagytuk, azt mondá Luther, midőn az asztalánál ültünk: Nem fogadnék oly kedvesen hatszáz forintot sem ajándékba, mint amily kedves nékem, hogy mindketten épségben jöhettetek el és mindketten itt ültök most velem. Ily nagy volt abban a férfiúban a barátai iránt való szeretet."[2])

Cordatus bizonyára most is, mint már korábban, Luther előadásait hallgatta az egyetemen s mint lektor és

[1]) Luthers Werke. Weimar 1897. XIX. 544. és Thienemann i. h. 7. Cordatus e ritka műve Wolfenbüttelben volt található. De a könyvtárigazgató tudósítása szerint már ott sincs meg. Most új nyomokon keresem. Ha új adatokat találok benne, pótlólag közölni fogom. De Wrampelmeyer és Thienemann szerint ez a műve életrajzi adatokban igen szegény.

[2]) Tagebuch über M. Luther von Cordatus. Wrampelmeyer i. m. 12. l. Luthers Tischreden. Weimar 1913. II. k. 290.

licenciátus, maga is tartott előadásokat. De ez a negyedízben való wittenbergi időzése, midőn Cordatus a kedves komája házában már egészen családtagnak tekintette magát, különösen az által nyert jelentőséget, hogy 1531 óta kezdte Luthernek asztal felett mondott beszélgetéseit feljegyezni. Ő, aki különben ellensége volt az irkafirkának és a papírfogyasztásnak, mégis belátta, hogy Luthernek elmés, bölcs mondásait érdemes és méltó dolog lesz megörökíteni. E célból tehát rendes kis írókönyvecskét (tabellas) hordozott magával s amit ültében vagy álltában Luther házában hallott, annak javát röviden mind feljegyezte. Magának a reformátornak nem volt ez ellen kifogása, de Melanchthon belepillantva Cordatus jegyzeteibe, ezt a distichont rögtönözte és írta bele:

Omnia non prodest Cordate inscribere chartis,
Sed quaedam tacitum dissimulare decet.[1])

És ebben talán igaza is volt. Cordatus a legelső volt azok közt, akik Luther asztali beszélgetéseit feljegyezték. Az ő kezdeményezését azután mások is folytatták. Maga Cordatus mondja erről naplójában: „Én ugyan mindig beláttam, merész cselekedet ez, hogy valahányszor asztalánál állottam vagy mint vendége ültem ott, mindent leírtam, amit hallottam; de szégyenkezésemet legyőzte a dolog hasznos volta. Luther doktor pedig soha egy szóval sem jelezte, hogy eljárásom neki nem tetszik. S utat törtem mások előtt, hogy ugyanerre merészkedjenek. Főként Dietrich Vida magister és Turbicida (Schlaginhaufen) János, akiknek Morzsáit, amint remélem, az enyimekhez fogom csatolni. A kegyesek egész sokasága hálás lesz irántam. Ezt azért akartam ide írni, mivel Fülöp verse igen bántott.“ [2]) Cordatus példáját azután még többen is követték: Lauterbach, Besold, Rörer, Mathesius, Aurifaber, akik mind így jegyezgették Luther mondásait.

Cordatus 1531-ben kezdte feljegyzéseit, de néha korábbi (1524—25.) dolgokról is emlékezik. És folytatta ezeket később is, mikor már Niemeckben, Wittenberg közelében volt pap. 1537-ben azután átnézte és lezárta gyüjteményét. A legtöbb feljegyzése eredeti, de kivonatosan és változásokkal sokat vett át Luther többi vendégeitől is, különösen Dietrichtől és Schlaginhaufentól. Viszont az ő jegyzeteit is többen felhasználták. Ezeknek mondja, amit mottóul is írtak a gyüjteménye elé: „Továbbá aki akara-

[1]) Nincs javunkra, Cordatus, hogy mindent papírra írjunk, hanem úgy illik, hogy némely dolgokat elhallgatva, rejtve tartsunk Wrampelmeyer i. m. Tagebuch 31. Tischreden. Weimar. II. k. 310. l.

[2]) Wrampelmeyer i. m. 9. és 31. Tischreden. Weimar. II. 310.

tom ellenére ezeket leírja, csak olyan lélekkel írja le, mint amilyen őszinte és tiszta lélekkel én írtam és velem együtt jobban dicsérje Luther szavait, mint Apollo orákulumait, és pedig nemcsak ama komoly és theológusi, hanem a látszólag tréfás és kevesetmondó szavait is." Cordatusnak ezt az igen becses kéziratát Wrampelmeyer Henrik clausthali tanár fedezte fel a Calvör-féle zellerfeldi könyvtárban s bő magyarázatokkal tette közzé: „Tagebuch über Dr. Martin Luther, geführt von Dr. Conrad Cordatus 1537." címen (Halle, M. Niemeyer 1885.) És felvették az egész naplót újabb jegyzetekkel Luther művei weimari kiadásába is. (Tischreden II. és III. kötet. Weimar 1913).

Cordatusnak Lutherről szóló feljegyzéseiből a magyar vonatkozásúak érdekelnek bennünket közelebbről. Luther ugyanis magyarországi értesüléseit legnagyobb részben bizonyára Cordatustól vette. Mint Cordatust is nagyon érdeklő dolgot mondta el például ennek jelenlétében: „Én nem szívesen írok levelet, de akinek mégis írok, az azután jó barátjának is tarthat. Ezt mondta Mária királyné is annak az ifjúnak, aki néki levelemet elvitte: Látom, úgymond, hogy Luther Márton doktor szeret engemet." [1]) Feljegyezte Cordatus azt is, amit Luther II. Lajos hősi haláláról mondott és pedig I. Ferdinánddal szemben: „Ferdinánd, úgymond, nem szenved hősökhöz méltó baleseteket (heroica mala), amilyeneket királyok szoktak szenvedni, mint ahogyan Lajos király háborúban merült el a vízben és a francia király (I. Ferenc) háborúban esett foglyul. Ferdinánd csak paraszt baleseteket (rusticas infortunias) szenved: Augsburgban tornajátékon szegte majdnem a nyakát, Csehországban majdnem a tűzben égett el s Ausztriában majdnem a Duna jegéről merült a víz alá. Mindezeknek a bajainak az ő kevélysége az oka. Gonosz szíve van, semmit sem sajnál, semmit sem bán meg." (Tagebuch von Cordatus 300. l.)

Mióta Ferdinánd Budán kelt 1527. évi kegyetlen rendeletét kiadta, Luther és Cordatus nagyon haragudott reá. Az ezután történt véres üldözésekről az 1529. speyeri birodalmi gyűlés után mondta Luther Cordatus feljegyzése szerint: „Nem hihetem, hogy Ferdinánd tervei és törekvései szerencsésen sikerüljenek. Mert felettébb megterhelte magát az ártatlanok vérével, mely Istenhez kiált. És az a szó, melyet Speyerben mondott ki, vesztének lesz az oka. Mihelyt a török ellen való hadbavonulás elintéződik, a lutheránusokat akarta azonnal kiirtani. (Tagebuch 79. Tischreden, Weimar II. 382.)

[1]) Wrampelmeyer, Tagebuch 94. l. Tischreden. Weimar. II. 414.

Nem tetszett Luthernek annak módja sem, ahogyan Ferdinánd Magyarországot megszerezte és birtokában tartotta. Cordatus füle hallatára mondta: „Ferdinandus est rex Ungariae privative, Romanus imaginative et Bohemiae participative. Ego habeo quatuor pueros cariores et meliore titulo, quam Ferdinandus regna." Khumer variánsa szerint Luther ezt németül így mondta: „Ich habe drei lebendige Kinder. (A negyedik meghalt.) Es sein drei khonigreich, die ich ehrlicher fur Gott habe, denn Ferdinandus Ungern, Behem und das Romisch Reich." Kroker E. magyarázata szerint Luther itt arra céloz, hogy Ferdinándtól a török elragadta Magyarország nagyobb részét, Csehországot csak mint felesége örökségét kapta meg, a német birodalomban pedig akkor még kevés szava volt. (Tagebuch 178. Tischreden. Weimar. I. 504. II. 534.).

Cordatus feljegyzéséből tudjuk, hogy Luther összehasonlította Ferdinándot bátyjával, V. Károly császárral is. „Amaz a háborúnak, ez a békének szerzője, amabban szerencsétlenség, ebben szerencse lakozik, azt mindenki gyűlöli, ezt mindenki szereti." Cordatus szerint mondta Luther ezt is: „Ferdinánd elfoglalni akarja Magyarországot és spanyoljaival megtartani. Ez majd úgy lesz, mint Milanóban volt, ahol minden polgár húsz katonát tartozott élelemmel és pénzzel eltartani. Ezek is (Ferdinánd és a spanyolok) olyan kockával játszanak, mint a török". És másutt is hasonlót mond Luther: „Magyarországot a spanyolok kifosztják és Germániát is, mely kevélyebb, mint illő volna".[1]) Íme Luther Ferdinándot kárhoztatja, míg VII. Kelemen pápa 1529. János királyt, a magyar nemzeti párt fejedelmét vetette egyházi átok alá. Schärtlin Sebestyén életrajza szerint 1532 őszén a török ellen indított császári nagy hadseregben, mely addig, míg Jurisics Miklós Kőszegnél tartóztatta fel Szolimán török hadait, Bécs és Bécsújhely között táborozott, voltak a német magyar és cseh csapatokon kívül spanyolok és a pápa által küldött olasz zsoldosok is. Luther tehát nem téved, de legtöbbet szenvedett ekkor Magyarország attól a 9000 főnyi olasz seregtől, melyet V. Károly I. Ferdinándnak engedett át. Ezek pusztították akkor nagy kegyetlenséggel a török helyett a magyarokat, János király pártját.[2])

Cordatusnak és Luthernek a magyar históriában való jártasságára mutat (aminek másutt is több jelét adják), hogy a török pusztításról, illetőleg a Ferdinánd által ideve-

[1]) Tagebuch 252. Tischreden. Weimar. 631. és 651.

[2]) Wrampelmeyer i. m. 240. és 253. Herberger, Schertlin von Burtenbach 26. l. Szilágyi S. Magy. Nemzet Tört. V. 94.

zérelt spanyol (inkább olasz) zsoldos csapatokról szólva, Luther megjegyzi: „Ungaria bis defecit a fide. Si tertio recesserit, non redibit iterum".[1]) Wrampelmeyer, Cordatus kiadója, ezt a pogány magyarságnak Szent István halála után Endre és Béla királyok idejében kétszer is megkísérlett támadására vonatkoztatja. A harmadik elpártolást pedig úgy érti, hogy a török uralommal teljesen megszűnik majd Magyarországban a keresztyénség. Annyi bizonyos, hogy Cordatus és Luther csak az evangéliomi hit szabad hirdetésében látták Magyarország fennmaradásának biztosítékát és a török veszedelmet úgy tekintették, mint Isten büntetését, mely a vallásüldözés miatt zúdult Magyarországra. És Ferdiándnak a törökkel szemben való tehetetlenségét is ennek tulajdonították. Cordatus feljegyzéseinek B. jelzésű berlini kézirata a fentebbi latin idézetet néhány szóval kibővítve így közli és így adja Luther szájába: „Ungaria olim fuit ingens regio, quae bis a fide lapsa est, ideo duas cruces gerit (t. i. a címerében); si tertio defecerit, ad ecclesiam non redibit. (Tischreden. Weimar. II. köt. XXVI. és 631.)

Ezekből a feljegyzésekből is kitűnik, hogy 1531 óta is, midőn Cordatus ismét egy évig volt Luther vendége, sokszor szóba került köztük a magyarok dolga. Ami pedig Cordatus további életsorsát illeti, ő a feleségével együtt nagyon jól és otthonosan érezte magát vendégszerető kedves komájának házában. Luther most is szívesen szolgált nekik, amivel csak tudott. Örült, ha valamit kértek tőle. Cordatus azonban már egy kissé túl is ment az illendőség határán és visszaélt Lutherék jóságával. Egyszer például, midőn Luthernek nem volt annyi készpénze, hogy Hausmannak eleget adhatott volna belőle, Cordatus kérdőre vonta Luthert, miért engedte meg a feleségének, hogy kertet vásárolt. Ha ezt nem teszi, most volna pénze és segíthetne barátján. Luther a túlságos jóságával már szinte el is rontotta a barátait. Cordatus sértő szemrehányását megelőzőleg ugyanis ezt mondta Hausmannak: „Barátom, ha valamit kívántok az egész vagyonomból, ami nektek alkalmas vagy szükséges volna, igen kedves dolgot cselekesztek velem. Ha pedig nem, akkor nagyon megsértetek engem. Mivel ugyanis minden vagyonom a szegényeké, hogy ne adnék tehát mindent, amim csak van, tinéktek?" Az ilyen beszédre bátorodott fel Cordatus annyira. És a jó Luther elég jámborul még mentegeti is magát: „Ami pedig azt illeti, hogy a feleségem kertet vásárolt, azt önmagának, nem nekem vette és az én akaratom ellenére, nem az én

[1]) Tagebuch 240. Tischreden II. 631.

kedvemért". És Cordatus kérdésére az volt Luther felelete: „Én nem tudom tűrni feleségemnek sem a könyörgését, sem a könnyeit." (Tagebuch 11. Tischreden II. 290.)

Hogy az ilyen beleavatkozások a családi dolgokba Bóra Kata asszonynak nem tetszettek, az természetes. Ő dolgozott, fáradt, sütött, főzött az ily tartós vendégeknek, ezek pedig hálátlansággal fizettek érte, midőn Luthert a felesége ellen ingerelték. Vannak jelei, hogy sem Cordatusnak, sem Dietrich Vidának Bóra Kata erélyesebb modora nem tetszett. De mi lett volna Luther házából, ha Kata asszony takarékossággal nem ellensúlyozza Luther túlságos bőkezűségét. Máskor meg a háziasszony bőbeszédűsége nem tetszett Cordatusnak. Történt, hogy Luther valamely komoly tárgyról teljes szívvel és lelkesedéssel (ex pleno et accenso corde) beszélt asztal felett. A vendégek szinte meg is feledkeztek az evésről. Ekkor lép be Kata asszony — írja Cordatus — és rájuk szól: „Mi dolog ez, hogy szünet nélkül beszéltek és nem esztek?" Luthert bántja ez a zavaró közbeszólás és tréfásan, de elég csípősen mondja: „Én még mai nap is nagyon szeretném azt, hogy az asszonyok, mielőtt prédikálni kezdenek, előbb imádkozzanak. Mondjatok el előbb egy Miatyánkot".[1]) Cordatus látható örömmel jegyezte fel ezt, valamint más szavait is Luthernek, melyekkel az asszonyok bőbeszédűségét csípkedi. Másutt pedig megemlíti, hogy Luther az asszonyok beszédét „longus logos" szavakkal szokta kigunyolni. (Tagebuch 26. és lásd még 8., 9., 23. Tischreden II. 285., 286., 305.)

XI. Cordatus niemecki lelkész 1532—1540. Egyházi beszédei és heves hitvitája Crucigerrel és Melanchthonnal.

A fentebbi zsörtölődések ellenére is Cordatus szívesen lakott Luther házában. De szeretett volna már ismét valamely önálló lelkészi vagy tanári állásra eljutni. Végre is Luther szerzett neki ilyent 1532-ben Niemeck nevű községben, Belzig mellett, Wittenberghez nem messze. Itt hosszabb időt töltött, bár az anyagi helyzete nem lehetett kedvező. „Magamnak kell répát ültetni — mondja predikációjában —, ha jól akarok lakni répával."[2]) Luthert innen is sokszor meglátogatta és inkább élőszóval, mint levélben mondta el panaszait. Ebben az időben kevés levelet váltottak. Wittenberg csak három mérföldnyire volt. Gyakran bejárt a városba, hogy Luther egyetemi előadásait hallgat-

[1]) Tagebuch 23. Tischreden. Weimar II. 303
[2]) Postille II. 102. és 352. Wrampelmeyer i. m. 15. l.

hassa. Sőt mint gyakori vendég a reformátor asztali beszélgetéseit is tovább jegyezgette. Csak Melanchthonnal való vitája vetett ennek véget 1537-ben.

Itt Niemeckben írt Cordatus előszót Coelius Mihály mansfeldi lelkész „Vorlegung neuer Irrthumb und Schwermerey" című munkájához. (Wittenberg 1534.) Ez a mű ma már nem található. Seckendorf említi Historia Lutheri című életrajzában, hogy Cordatus előszava is, miként Coelius műve, a római egyházba visszatért Witzel György eislebeni lelkészt támadja.[1]) Egyházi beszédeire Cordatus az új állomásán nagyobb gondot fordított. Nem volt velök megelégedve s emiatt Luther előtt is panaszkodott, aki a maga példájával vigasztalta és bátorította. „Én is úgy voltam vele, — mondja neki Luther. Éppen úgy féltem a szószéktől mint ti. Rettegtem eleinte, mikor a fráterek előtt kellett predikálnom a refektoriumban (Erfurtban). Oh de mennyire féltem! Te pedig azonnal mester akarsz lenni benne? Vagy talán a dícséretet várod s azért vagy oly izgalomban?" A wittenbergi tanárból regensburgi predikátorrá lett Forster Jánosnak is azt mondá Luther és ezt is Cordatus jegyzé fel: „Nem emberi munka a predikálás. Ne merész, hanem istenfélő legyen a predikátor. Én ugyanis mint régi és gyakorlott predikátor mind e mai napig is félek, mikor predikálni készülök." (Tagebuch über Luther 184. 389).

És a bölcs tanácsnak meg is volt a hatása. Cordatus itt Niemeckben mondta legjobb beszédeit. Mint egyházi szónok Cordatus nagy hatást ért el. Ezt Luther és dr. Forster János wittenbergi tanár is elismeri. Ez utóbbi mondta, hogy az ő szívét csak háromnak, Luthernek, Cordatusnak és Rörer káplánnak a beszéde hatja meg. Melanchthon is nagy dícsérettel szól Cordatus beszédeiről. Tanításának summáját adja ezekben, mondja, az ágostai hitvallás szerint... tisztán és nagy komolysággal hirdette az evangéliomi tant a hamis tanítók ellen és a gyengéknek erősítésére, ezért volt méltó, hogy közrebocsáttassanak. Wrampelmeyer több idézetet közöl ezekből a ma már alig hozzáférhető beszédekből. Dícséri ezeknek eleven, naiv, egyszerű és komoly evangéliomi hangját.[2]) Nem a hevesvérű, nyers és türelmetlen, hanem már az öregebb, békeszerető, bölcs és alázatos predikátor szól belőle. Ránk nézve azért is becsesek, mivel bennök néhol magyarországi dolgairól is emlékezik és több adatot közöl az életéből. Barátai ezeket a beszédeket ki is

[1]) Wrampelmeyer i. m. 26. l.

[2]) Tagebuch 470. l. Wampelmeyer i. m. 20. l. Bindseil 362.

adták két kötetben, de már csak a halála után. Melanchthon pedig meleghangú előszót írt hozzá. Wrampelmeyer csak Deutsche Postille címen idézi. Bindseil szerint a két kötet teljes címe: „Ausslegung der Evangelien, an Sontagen und fürnembsten Festen, darinnen die Christliche Lehr fein richtig gefaaset und allerley Irrthumb verleget werden. Durch Conradum Cordatum, der heyligen Schrifft Doctor. Sampt einer Vorrede Philippi Melanchthonis. I. Timoth. 6.O Timothee ect. 2 Theile. Nürnberg MDLVI 8-vo. (Bindseil i. m. 360. l.)

Melanchthon nem mindig volt ily jó véleménnyel Cordatusról. A két theológus heves vitába is keveredett egymással, amelyben Cordatus is, mint „magister et licentiatus theologiae" nagyon önérzetesen viselkedett. Cruciger Gáspár wittenbergi tanár, Melanchthon tanítványa és Luthernek is jó barátja és rokona, adott erre alkalmat. Luthernek János fia Cruciger leányát, Erzsébetet, vette feleségül s ezen a réven Lutherrel még a mi Szenczi Molnár Albertünk is rokonságba keveredett.[1]) Ez a Cruciger 1536. július 24-én Pál apostolnak Timotheushoz írt II. levele alapján a megigazulásról tartott felolvasást, melyen Cordatus is jelen volt és igen megbotránkozott Crucigernek azon szavain, hogy Krisztus csupán a „causa, propter quem" megigazulunk, de a mi bűnbánatunk és jóigyekezetünk is (contritio et conatus) „causae, sine quibus non." Cordatus ezt Erasmus-féle synergismusra és semipelagianismusra magyarázta és heves vitát kezdett Crucigerrel. Szenvedélyesen kifakadt a wittenbergi nyelvészek ellen, akik inkább a halott Erasmust olvassák, mintsem hogy az élő Luthert hallgatnák.[2]) A vita folyamán megtudta Cordatus, hogy Cruciger a fentebbi tételt mesterének, Melanchthonnak diktátumából vette át, azért most ez ellen fordult és a Loci Theologici újabb kiadását is kíméletlenül megtámadta és a theologiai fakultás elé akarta vinni az ügyet. Nisard is megemlíti és megrója Cordatusnak ebben a vitában is tanusított szenvedélyes hevességét; valóságos torzképet fest róla, midőn vakbuzgónak, hiúnak, tehetségtelennek, fiatalnak és szélhűdési rohamokban szenvedőnek mondja.[3]) Lutherrel is előszóval és levelekben szenvedélyesen tárgyalta Cordatus ezt a kérdést. 1536. dec. 6-án nagy haraggal írta Luthernek: „Új vádlevelet

[1]) Lásd: Szenczi Molnár atyafisága Luther Mártonnal c. cikkemet. Harangszó 1919. 86. Luther fia nagybátyja volt Sz. Molnár feleségének.

[2]) Corp. Ref. III. 159. Moeller, Kgesch. III. 254.

[3]) Nisard—Vajda, Tanulmányok a renaiss. és a ref. korából. 399—400.

készítek, mégpedig igen rövidet, mert semmiképp sem engedhető, hogy ez a rákfene (cancer) tovább csússzék be Krisztus ép testébe.[1]) Melanchthon is haragjában „tenyerestalpas (homo quadratus), ellenség, műveletlen, szófista, cynikus, sykophanta" stb. nevekkel illeti Cordatust. Melanchthon már Wittenberget is el akarta hagyni, mivel Cordatus Luthertől, mint dékántól Jonashoz, a rektorhoz fellebbezte ügyét. 1537-ben is a schmalkaldeni összejövetel után megint kiújult a vita és Cordatust is annyira felizgatta, hogy apoplektikus rohamai voltak. Luther máj. 21. írt levelében ad hálákat, hogy helyreállt az egészsége Luther bölcseségének is csak nagy nehezen sikerült lecsillapítani a vitát. Cordatus Eislebenbe készült, de előbb átnézte és lezárta az „Asztali beszélgetések" gyüjteményét. Ebből az időből érthető, hogy Melanchthon ellen néhol heves kifakadások vannak benne. Újítónak, a megigazulásról filozofáló hamis testvérek vezetőjének nevezi. (Tagebuch 16. 21. 41. 51. Köstlin, M. Luther II. 445—48.)

Luther atyailag igyekezett Cordatust mindenképen csillapítani és megnyugtatni. Helyváltozásra is gondolt. Fentebbi levelében írja néki: nagyon szeretné, ha Eislebenbe, az ő szülőhelyére hívnák meg. Nézze meg előbb a helyet és ha megtetszik neki, akkor megbánás nélkül hagyhatná el azt a niemecki zúgot (angulum). Eislebenben a levegő is egészségesebb lesz, mint itt, a mocsaras vidéken, mert ott az éjjel-nappal égő tűz (a bányákban) tisztítja a levegőt. Kéri, hogy Melanchthon és Cruciger miatt holmi gyanakodó gondolatokkal ne gyötörje magát. Mert ez a testi egészségnek is árt, amint meg van írva: „A vidám elme jó orvosságot csinál; szomorú lélek pedig megszárasztja a csontokat". (Spiritus tristis exsiccat ossa, laetus animus aetatem floridam facit. Példabesz. 17, 22).[2])

De Cordatus talán el sem ment Eislebenbe, vagy csak igen rövid ideig volt ott. Mert Melanchthon a többször idézett életrajzban nem is említi eislebeni papságát és Menzel ottani lelkész 1584. évi egyháztörténetében sem szólt Cordatusról, mint volt elődjéről. És 1540-ben is Niemeckben találjuk. Pedig itt is sok baja és panasza volt. Luther, akinek házát vidéki állomásáról is gyakran felkereste, alig győzte vigasztalni. 1539-ben nov. 22. írt hozzá egy igen szép levelet, amelyben Jézus szenvedéseire emlékezteti és türelemre inti.[3]) Niemeckben mégis kilenc évet töltött. Itt

[1]) Kolde, Analecta Lutherana 279.

[2]) Enders, Luthers Briefwechsel XI. 236. és XII. 291.

[3]) Enders XII. 290.

volt egyhelyben legtöbb ideig. Luther Melanchthonnal is kibékítette. S azzal is igyekeztek kedvében járni, hogy a wittenbergi egyetem részéről a theológiai doktorátussal tüntették ki. Melanchthon tudósítása szerint különben Cordatus a doktori grádust már Ferrarában is megkapta.

XII. Cordatus superintendens Stendalban 1540—46. Emlékezése budai híveiről. Buda elestének hírére Hans Sachs, Luther és Cordatus újabb műveket ír. A Magyarországba induló csapatok számára írja utolsó művét s ebben adja ki Cordatus Luthernek a török és a pápa ellen írt énekét.

Luther a kicsiny Niemeck helyett továbbra is jobb helyet szeretett volna Cordatusnak szerezni. 1540-ben okt. 12. Melanchthonnal és Bugenhagennel együtt már mint a theológia doktorát ajánlották II. Joakim brandenburgi választófejedelem tanácsosának, Weinlaub Jánosnak és udvari lelkészének, Stratner Jakabnak. Ebben nemcsak képzettségét, igazhitűségét, hitbeli állhatatosságát és egyéb jó erkölcseit, hanem Pannoniában szenvedett kárát (spoliatus omnibus fortunis) és fogságát is (diu retentus est in carcere) megemlítik. És magasabb korára való tekintettel is állomáshelyet kérnek a számára, hogy „valamely kis fészke legyen a családjának." Ebben a levélben fontos életrajzi adatok is vannak. És Bugenhagen János ezt írja a neve után: „Cordati frater in Christo propter sinceriorem Christi doctrinam". Tehát Luther egyik legjobb barátjához is szoros barátság fűzte. (Enders XIII. 188).

Ennek a levélnek kell tulajdonítanunk, hogy Cordatust nov. 16. csakugyan meg is hívták Stendalba és pedig szuperintendensnek. Ez már nagyobb város volt a brandenburgi fejedelemség magdeburgi kerületében.[1]) Cordatus azután itt is maradt egészen a haláláig. De itt is sok volt a baja és panasza. Nemcsak a híveivel, hanem itt még a r. kath. papokkal is harcban állott. Luther ide több bátorító, vigasztaló és türelemre intő levelet írt neki. Itteni működése idejéből különösen az érdekel bennünket, hogy a stendali szószéken is, mint fentebb láttuk, megemlékezett egykori budai híveiről, akiknek megjövendölte, hogy bűneik miatt Isten majd a törököt fogja nyakukra küldeni. Akkor kinevették, de igaza lett. A stendaliakat is hasonló sorstól féltette. (Celasius a 66. zsolt. magy. Bauhofer 39. l.).

És pedig nem ok nélkül. Buda várának elfoglalása a török által 1541-ben és Ferdinándnak itt szenvedett nagy veresége Németországot is nagy rémületbe ejtette. Luther-

[1]) Winckelmann János híres műtörténész születéshelye.

nek akkori levelei tele vannak a legnagyobb aggodalommal. Wittenbergben külön istentiszteleteket tartottak, melyeken a török veszedelem elhárításáért könyörögtek. Luther az említett korábbi iratok után ismét egy újat írt a török ellen: „Vermanung zum Gebet wider den Türcken". (Wittenberg 1541.).[1]) Ebben a külön istentisztelet rendjét és imaformulát is közöl. Luther jó barátja, Hans Sachs, a nürnbergi varga és poéta is három éneket írt a budai veszedelemről. Az első: „Der unglückhaftig scharmützel des Türken vor Ofen mit des Königs heerlager. Anno 1541. A második ennek a folytatása: „Ein tyrannische that des Türken, wie er sechshundert gefangene knecht elendiglich hat lassen niederhauen, auch die künigin (Izabella) ins elend verschickt ins 1541. jar". A harmadik pedig már a német vállalkozás kudarcát írja le: „Der unglückhafte scharmützel und Sturm des römischen reichs vor Pest in Ungern. Anno salutis 1542".[2])

Melanchthon majd kétségbeesik Buda és Magyarország sorsa miatt s fegyverre szólítja a németeket. 1541-ben okt. 3. írja: „Naponként oly kegyetlen dolgokat hoznak hírül a törököknek Pannóniában való dühöngéséről, hogy a közveszedelemről és az egész földkerekségének szerencsétlenségéről gondolkodva, majdnem belesorvadok. Mindnyájunknak összesereglenünk és fegyvert kellene ragadnunk".[3]) Luther is, midőn Ferdinánd 1542. febr. 2. a speyeri birodalmi gyűlésen olyan haderőt kért, mely nemcsak Budát foglalhassa vissza, hanem egész Magyarországot is felszabadíthassa, bármennyire haragudott is a vallásüldözés miatt Ferdinándra, most mégis lelkes szavakkal buzdította a németeket a háborúra s azt mondotta, hogy szükség esetén az asszonyok is fegyvert fogjanak.[4]) Luther 1542. febr. 16-án Magyarországból vett újsághíreket is nyomatott ki Wittenbergben. Bizonyára az volt ez, mely ily címen jelent meg: „Ware Neu zeitung vom Türcken, durch einen Glaubwirdigen Man, der damit und dabey gewest aus Ungarn einem guten Freund zugeschrieben."[5]) Melanchthon három tábori lelkészt is küldött a német csapatokkal Magyarországba: Steinbach Jánost, Amon Theobaldot és a hitvitákból ismert Agricola János volt eislebeni, ekkor pedig már

[1]) Enders XIV. 71. Köstlin, M. Luther II. 563.

[2]) Bleyer J. Magyar vonatk. német tört. énekekben. Phil. Közl. 1897. 539., 541., 544.

[3]) Corp. Reformatorum IV. 661.

[4]) Szilágyi—Acsády Magy. N. Tört. V. 231.

[5]) Erről írja Luther Justus Jonasnak Halleba: „Hungaricas narrationes edi typis curavimus". Enders XIV. 132. l.

berlini lelkészt. Melanchthon külön instructiót is írt a számukra. És Agricola a Vác melletti táborból 1542. szept. 12. levelet írt a bártfai Stöckel Lénárdnak. (Corp. Ref. IV. 824. Fraknói V. Melanchthon és magyar barátai. Századok. 1874).

Cordatus aggkora és betegsége miatt már nem gondolhatott arra, hogy fejedelmével, II. Joakimmal, ki a német csapatok fővezére volt,[1]) Magyarországba vonuljon s ezt a reá nézve oly emlékezetes földet, mint tábori lelkész, még egyszer meglássa. De valamit azért az egykori budai pap is akart tenni az iránta oly hálátlan országért. Ismét egy alkalmi iratot adott ki Wittenbergben 1542-ben a Magyarországba induló német csapatok számára. Intelmek, imádság és énekek vannak ebben. S arról nevezetes ez a füzet, hogy ebben volt meg legelőször nyomtatásban Luthernek a pápa és a török ellen írt híres éneke: „Erhalt uns Herr bei deinem Wort — Und steur des Papsts und Türcken Mord". János Frigyes, szász választófejedelem Zwickauba rendelte a csapatok összegyülekezését. Azért Cordatus is ezt az iratát az itt összegyűlt uraknak ajánlotta.[2]) S ennek az okát is megmondja: mivel a fejedelem parancsára Zwickauban a török ellen összegyülekezett katonaság szükségletére mindenkinek valamit adnia kellett, tehát ő sem akart tétlen maradni, hanem jó intelmeket írt a török háborúba induló katonák számára. Az említett ének címe már itt is: „Ein Kinder-Lied". Luther ezt a meglepő nevet adta neki. És az ének közlése után Cordatus is a gyermekeket inti, hogy buzgón énekeljenek és imádkozzanak a keresztyénség két örökös, nagy ellensége ellen, mert a felnőttek között úgyis kevesen vannak, akik komolyan gondolnának ezekkel.

Cordatusnak ezt az utolsó kiadványát, melyen rajta van „Gedruckt zu Wittenberg Anno 1542", Wrampelmeyer és a többi biográfusai még nem ismerik. A mű utolsó példánya is elveszett. De Busch Péter hannoveri lelkész 1735. már használta és ismertette.[3]) Cordatus igazán szerencsétlen a műveivel, már csak alig egy-kettőhöz lehet hozzáférni. Mai napig is ez az utolsó elveszett kiadványa szolgál biz-

[1]) Luther asszonykapitánynak nevezte, aki soha véres kardot nem látott. Szilágyi—Acsády V. 231.

[2]) „Ursache, warum ich Conradus Cordatus jetzt und dies hab in die Gemein aus wollen schreiben an meine liebe Herren von Zwickau. (Luthers Werke. Weimar XXXV. köt. 235. l.)

[3]) Busch P. Historie und Vertheidigung des Kirchenliedes: Erhalt uns Herr. Wolfenbüttel 1735. Lásd Goedeke, Luthers Dichtungen. 1883., 86. és Luthers Werke. Weimar XXXV. 236.

tos támaszul arra, hogy Luthernek fentebbi híres éneke mikor keletkezett. A naumburgi agenda ugyanis, mely az éneket említi, nem 1537-ből, hanem legalább is 1542-ből való. Ez az utolsó műve is és a török ellen induló csapatok Magyarország felé irányították Cordatus figyelmét.

XIII. Cordatus barátsága Lutherrel mind szorosabbra fűződik. Luthert csak kevéssel éli túl. Melanchthon és Cruciger ítélete Cordatusról.

A magyarországi hadjárat után is még igen sok baja volt Cordatusnak Stendalban. És Luther nem fáradt bele, továbbra is nagy türelemmel és szeretettel vigasztalta és intette kitartásra. Szinte megható az a meleg, szívélyes barátság, amellyel Luther ehhez az Ausztriából származott és Magyarországból számkivetett munkatársához és komájához mindhalálig ragaszkodik. Jól ismerte a hibáit is, de azért szerette. Az az öröklött huszita vér sokszor felforr benne. Heves, türelmetlen, nyers és durva is. Luther ezt néki a szemébe is megmondta, sőt maga Cordatus is tudta és bevallotta.[1]) De hiszen ez a nyerseség is bizonyos fokig közös jellemvonás volt bennök, azért Luther könnyen megbocsátotta ezt az érte rajongó és mindvégig hű jó barátnak. Luther 1544 dec. 3. írja Cordatusnak: „Jó és vidám dolgokat írnék neked legszívesebben, mivel legjobb barátaim között nem az utolsó vagy (inter meos summos amicos non postremus), mint akit tapasztalatból ismertem meg s akiről bizonyosan tudom, hogy a leghívebb volt mindig s tanításomat szereti és szeretni fogja.“[2]) Cordatusnál jobban talán csak a szintén nyers Amsdorf Miklóst szerette. Ez ugyanis Wormsba is elkísérte és Luther ezt sohasem feledte. De jellemző egy valamivel későbbi, de megbízható nyilatkozat, mely szerint Luther egyszer azt mondta volna: „Ha tűzbe kellene mennem, dr. Pommer (a pomerániai Bugenhagen) velem jönne a lángokig, de Cordatus bele a tűz közepébe is.“[3])

Luthernek ez a meleg, gyengéd és sokszor nem csekély áldozatkészségben is megnyilatkozó barátsága édesítette meg és tette tűrhetővé Cordatusnak betegség által is súlyosbított utolsó éveit. A fentebbi levélben is, mely egyike Luther

[1]) „Cordatus,, homo, qui durus est verbis et moribus“. Tagebuch 32. l. Corp. Ref. III. 1500.

[2]) Enders, Luthers Briefwechsel XVI. 75.

[3]) Schultz Chr. Auf und Abnahme der Stadt Gardeleben. Stendal 1668. Wrampelmeyer 17.

legszebb vigasztaló írásainak, sajnálja Luther, hogy Cordatus erői megfogyatkoztak; az Urat kéri, hogy tartsa őt életben és erősítse meg. Cordatushoz írt utolsó ismert levelében is 1545 jan. 4. mély részvétét fejezi ki Luther, hogy barátjának ismét a brandenburgi Sátánnal van dolga. Valamely Müller Joakim volt a Sátánnak ez a gyötrő cimborája, akit Luther pápistának tart. „Hosszútűrésre van szükségünk — írja Luther — hirtelenkedéssel semmitsem érünk el.[1])" Mintegy három hónappal halála előtt 1545 nov. 17. írt még levelet Stendalból Melanchthonnak, amelyben ezt Henrik braunschweigi hercegnek, Luther és a reformáció egyik legnagyobb ellenségének csatavesztéséről értesitette. Luther is olvasta ezt a levelet és dec. 5. nagy örömmel küldte meg olvasás végett Hausmann Miklósnak Dessauba.[2])

Ugyanabban az időben, midőn Luther a mansfeldi grófok ügyében Eislebenben járt s ott 1546. febr. 18-án otthonától távol elhúnyt, Cordatus is az urától, II. Joakim brandenburgi fejedelemtől egy olyan, különben megtisztelő megbizatást kapott, mely neki életébe került. 1546-ban február havában bízta meg a fejedelem, hogy Odera melleti Frankfurtban doktoravatásokat végezzen. Ebben az útban a különben is beteg és már hetvenéves Cordatust a nagy hideg és a fáradalmak annyira megtörték, hogy 1546 tavaszán kevéssel Luther halála után csendesen az Úrban ő is elnyugodott.[3]) Tetemei a régi szép stendali székesegyház sírboltjában pihennek.

Volt ellenfelei is tisztelettel és kegyelettel emlékeztek meg róla. Cruciger, mint a wittenbergi egyetem rektora egy nyilvános hirdetményben közölte Ezsaiásra hivatkozva, hogy az Úr az igazakat a közeledő veszedelmek előtt magához gyüjti s ebben az évben is magához vette az erényekben kíváló dr. Luther Márton, Myconius Frigyes és Cordatus Konrád tiszteletreméltó férfiakat. És Melanchthon is 1546 ápr. 6-án írta Justus Jonasnak: „Luther halálának emlékezetét más kegyes doktorok gyászesetei is felújítják és még szomorúabbá teszik. Mert két hónapon belül vesztettük el Luthert, Cordatust, Loenert (a nördlingeni lelkészt és énekírót) etc." És már Melanchthon fogalmazta azt a szép bizonyítványt és ajánló levelet is, melyet Lutherrel és Bugenhagennel együtt írt alá s mely szerint Cordatus „honestus vir, bene eruditus in ecclesiastica doctrina, pius, singulari

[1]) Enders, Briefwechsel XVI. 75. és 158.

[2]) De Wette, Luthers Briefe V. 765. Enders XVI. 333. Köstlin, M. Luther II. 557—60.

[3]) Bindseil, Melanchthonis epistolae etc. 363.

constantia fidei praeditus... acerrime defendit doctrinae puritatem adversus omnes fanaticas opiniones."[1]) Ha volt ellenfelei is így ítéltek róla, akkor Nisardnak fentebbi szigorú jellemzését igazságtalannak kell tartanunk.

XIV. Befejezés. Cordatus jelentősége az egyetemes és a hazai egyháztörténelemben.

Ez volt íme Cordatus hetven évre nyult pályafutása. Már csak ez a Lutherrel való belső bizalmas barátsága és szellemi közössége is nevet és helyet biztosít neki a protestantizmus egyetemes történetében. Akit Luther egészen haláláig ilyen figyelemmel és gyengéd szeretetttel tüntetett ki, annak úgy jellemét, mint tehetségeit tekintve kiváló embernek kellett lennie. És Luthernek is ellenségeivel, rágalmazóival és hűtlen barátaival szemben bizonyára jól esett, hogy Cordatus kitartó hűségével, rendíthetlen bizalmával és harcra kész lelkesedésével mindenkor ott állt mellette, aki tűzbe ment volna érte minden órán. Rajongókkal, zwingliánusokkal, Rómával és a filippistákkal szemben Cordatus mindig Luther tiszta tanának volt éber őre és elszánt, lelkes védelmezője. Még a tudós Melanchthon és Cruciger ellen is bátran síkra szállt, mert a tiszta lutheránizmust féltette. Jóllehet írói babérokra nem vágyott, mégis ő gondoskodott arról, hogy Luthernek baráti körben asztal felett mondott elmés mondásai és szellemes beszélgetései is megörökíttessenek. Ő volt e téren a kezdeményező. A többiek már csak az ő példáját követték s feljegyzéseit is átvették. Ezzel a Luther-irodalomnak egyik érdekes, értékes és gazdag részletét mentette meg. Predikációit volt ellenfele Melanchthon is értékeseknek ítélte s barátaival összeállva halála után nyolc évvel két kötetben kiadta s bevezetésül rövid életrajzát is megírta. Luthernek a pápa és a török ellen írt híres énekét ő adta útravalóul a katonáknak és ily módon ő tette közzé először.

De egyetemes egyháztörténeti jelentősége mellett külön kell kiemelnünk azt az érdemét és szolgálatát, amelyet Magyarországban tett a reformáció ügyének. Mint bécsi humanista jött hazánkba és itt lett híve a reformációnak. Budán és Körmöcbányán hirdeti és pedig, mint Luther, Melanchthon és Bugenhagen bizonyítja, törvényes meghivatás alapján az evangéliomot.[2]) Megnyeri Budán Mária

[1]) Corp. Ref. VI. 3435. és 3737. Enders, Briefwechsel XIII. 188. Wrampelmeyer i. m. 20.

[2]) „In Pannonia in quadam ecclesia modeste, pie et legitima vocatione jussus docuit Evangelium." Enders XIII. 188.

királyné bizalmát és az udvar jelenlétében predikál a pápaság és a római katholikus egyház ellen. Kétszer szenved már a halálra is elszántan hitbeli nagy állhatatossággal hosszabb, súlyos fogságot. Összegyűjtött vagyonkáját áldozatul veti, sőt saját pénzén vásárolt könyveket küld Wittenbergből hazánkba is. Számüzetése után kétszer is visszatér Magyarországba. Majd pedig a török veszedelemről írt röpiratával akarja Magyarországot megtérésre és a reformáció befogadására rábírni. Csak az a sajnálatos, hogy Budán ő is a német idegenek közé tartozván, a nemzeti pártot, a magyar nemességet még akkor a reformáció számára megnyerni nem tudta. De a külföldön is Lutherrel és Melanchthonnal együtt élénk figyelemmel kísérte Magyarországon a reformáció ügyét. Luther és Melanchthon értesüléseit hazai viszonyainkról főként Cordatustól vette. Ezek, sajnos, többnyire szomorúak és leverők voltak, Lutherben nagyobb reménységet nem kelthettek. Cordatus nevét és munkásságát a magyar reformáció történetében is számon kell tartanunk. Ezért nem engedhettük, hogy emlékét feledés borítsa.

FÜGGELÉK.

Cordatust Körmöcbányán később sem feledték el. Schaider Pál körmöcbányai plébános Várday Pál esztergomi prímáshoz 1532. dec. 19. írt levelében érdemül említi fel, hogy Kresling János és Cordatus Konrád magiszterekkel, valamint Kesching Henrik és Fábri Egyed lutheránusokkal volt erős küzdelme. (Bunyitay, Egyháztört. Emlékek II. 220.)

Hornyánszky Viktor R.-T. m. kir. udvari könyvnyomda, Budapest. — 83.989.

A Luther-Könyvtár és Múzeum füzetei.

✶

Szerkeszti D. KOVÁCS SÁNDOR.

✶

1. **Luther a wormsi gyűlésen.** Emlékezés 1521-re. Írta *Kovács Sándor*. Ára 60 fill.
2. **Optimizmus és pesszimizmus az evangyéliom világításában.** Írta *dr. Prőhle Károly*. Ára 50 fillér.
3. **Báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelő székfoglaló beszéde 1923. márc. 22-én.** Ára 60 fillér.
4. **Magyar költők hitvilága.** Írta *dr. Tolnai Vilmos*. Ára 60 fillér.
5. **Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja.** Írta *Payr Sándor*. Ára 1 pengő 50 fillér.
6. **Mit akarnak a magyar protestánsok?** Írta *D. Raffay Sándor*. Ára 30 fillér.

HORNYÁNSZKY VIKTOR R.-T. M. KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDA.
83.989.